

Bachelorscriptie

Individualisering: Een bedreiging voor de Verzorgingsstaat?

Een studie naar het effect van individualisering op solidariteit.

Namen: Hugo Esser 3498743
Bart Oonk 3714675

Datum: 21 Juni 2013

Begeleider: Tim Huijts

Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave:

<i>Onderwerp</i>	<i>Paginanummer</i>
1. Inleiding	
1.1 Achtergrond Nederlandse Verzorgingsstaat	3
1.2 Het (uitgebleven) publieke debat	3
1.3 Individualisering en de verzorgingsstaat	4
1.4 Voorgaand en huidig onderzoek	5
1.5 Onderzoeksvraag en deelvragen	8
2. Theorie en hypothesen	
2.1 Wat is individualisering?	9
2.2 Individualisering en solidariteit	11
2.3 De invloed van individualisering op beleid	13
2.4 Vrijwillige en semi-vrijwillige sociale verbanden	14
2.5 Hypothesen	16
3. Methode	
3.1 Data en procedure	17
3.2 Operationalisering van constructen	18
3.2.1 Vrijwillige sociale verbanden	18
3.2.2 Semi-vrijwillige sociale verband	20
3.2.3 Solidariteit	21
3.3 Controlevariabelen	21
4. Data analyse	
4.1 Beschrijvende statistiek	24
4.2 Correlaties tussen ordinale variabelen en de afhankelijke variabelen	25
4.3 Vergelijking gemiddelde scores op afhankelijke variabelen	26
5. Resultaten	
5.1 Regressiemodellen voor solidariteit met werklozen	28
5.2 Regressiemodellen voor solidariteit met ouderen	30
6. Conclusie	
6.1 Onderzoeksvragen en hypothesen, bevestiging of verwerping?	33
6.2 Verklaringen voor het gebrek aan gevonden verbanden	35
6.3 Overige (opvallende) bevindingen	35
6.4 Beleidsimplicaties	37
7. Discussie	
7.1 Zwakke punten van dit onderzoek en suggesties vervolgonderzoek	38
7.2 Sterke punten van dit onderzoek	39
Literatuur	41

1. Inleiding

1.1 Achtergrond Nederlandse verzorgingsstaat

De jaren na de Tweede Wereldoorlog in Nederland werden gekenmerkt door economische vooruitgang die gepaard ging met een vergaande ontzuiling, gevolgd door een snelle uitbreiding van de verzorgingsstaat in de jaren '60 (van der Veen, 1999). De uitbreiding van het sociale stelsel stelde het individu centraal, een individu kon rekenen op sociale steun van de overheid daar waar zij dat nodig had. Dit zorgde ervoor dat mensen minder afhankelijk werden van steun van familieleden wanneer zij het financieel moeilijk hadden. Het feit dat hulp niet meer zozeer gezocht werd in de sociale kring van naasten maar men zich veelal met de hulpvraag tot de overheid wendde zorgde sinds de jaren '70 van de vorige eeuw, in combinatie met een economische crisis en als gevolg daarvan een toenemende werkloosheid, voor een enorme toename in kosten die gepaard gaan met een uitgebreide verzorgingsstaat (Yerkes & van der Veen, 2011).

Sinds die tijd werd ook duidelijk dat een dergelijk uitgebreide verzorgingsstaat niet meer te handhaven is. Herstructurering, wat in de praktijk vaak neerkomt op een versoering, van de verzorgingsstaat staat sindsdien centraal. De focus van het beleid kwam te liggen op de re-integratie van uitkeringsgerechtigden en het bestrijden van uitkeringsfraude teneinde de stijgende kosten van de verzorgingsstaat in te dammen (Hoogenboom, 2009). Er zijn duidelijk parallellen te trekken tussen het publieke debat van toen en het publieke debat van nu. Ook nu en in de voorgaande jaren is de roep om de kosten van de verzorgingsstaat terug te dringen immers groot, zoals valt af te leiden uit voorstellen tot beleid die onder andere in het meest recente regeerakkoord zijn beschreven. Zo is daar het voorstel om de werkloosheidsuitkering te verlagen en te verkorten, het voorstel om de hoogte van diverse uitkeringen te bevriezen en is onlangs het voorstel om de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen van kracht geworden.

1.2 Het (uitgebleven) publieke debat.

Wat opvallend is bij de introductie van deze en andere voorstellen om de verzorgingsstaat te versoeren is dat massale maatschappelijke ophef uitblijft. Er is weliswaar kritiek uit verwachte hoek op verschillende voorstellen. Zo zijn de socialistische partij (SP) en de 50+ partij in eerste instantie felle tegenstanders van de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd (hoewel deze kritiek later verstomt) maar zij vertegenwoordigen geen meerderheid van de burgers (Nieuwsuur, 2012). Zo ondervindt ook het voorstel om de werkloosheidsuitkering te versoeren weliswaar kritiek maar kan absoluut niet worden gesproken van een enorme maatschappelijke verontwaardiging. De vraag die dit oproept is hoe het kan dat deze kritiek uitblijft. Waar de Nederlandse staat in de jaren na de Tweede Wereldoorlog als een van de belangrijkste taken had om de hulpbehoevenden in de samenleving op tal van manieren te ondersteunen en dit doel werd onderschreven door een grote meerderheid van de

burgers is dit vijftig jaar later misschien niet meer het geval. Het uitblijven van massale kritiek op voorstellen die de verzorgingsstaat pogen te versoberen wijst in ieder geval in die richting. Wellicht wordt de Nederlandse overheid door een meerderheid van de mensen niet meer verantwoordelijk gehouden voor een inkomensvoorziening voor hulpbehoevenden. Gezien de urgentie die de herstructurering van de verzorgingsstaat op de publieke agenda heeft is het van belang om te onderzoeken in welke mate verschillende groepen mensen de overheid nog verantwoordelijk houden voor een inkomensvoorziening voor specifieke groepen hulpbehoevenden. Dit is precies wat in onderhavig onderzoek gedaan zal worden.

1.3 Individualisering en de verzorgingsstaat

De slechte economische situatie is zeker niet de enige factor die bijdraagt aan een versobering van de verzorgingsstaat. De torenhoge kosten, die zwaar op de overheidsfinanciën drukken, spelen zeker een rol maar mensen ontwikkelen ook een steeds meer individualistische levensstijl waarin het eigen belang voor het algemeen belang gaat, mensen hun eigen levenspad moeten uitstippelen en verantwoordelijk worden gehouden voor de keuzes die zij daarbij maken. Persoonlijke waarden als prestatie, succes en zelfontplooiing worden steeds meer van belang. Daarnaast neemt het belang van de gemeenschapszin af, steeds meer mensen verlaten de kerk, men trouwt steeds minder of op latere leeftijd en men krijgt steeds minder en op latere leeftijd kinderen (Schnabel, 2004). Traditionele patronen waarin mensen zijn opgenomen in sociale groepen als klassen en kerken nemen steeds meer af (Felling, 2004).

Naarmate mensen minder geïntegreerd raakten in sociale groepen konden zij niet meer rekenen op de steun van de groepen waaraan zij eens verbonden waren. De steun van deze sociale groepen was ook steeds minder nodig omdat mensen steeds minder afhankelijk raakten van sociale groeperingen als een kerkgemeenschap. Eventuele hulp werd steeds meer gezocht bij de overheid. Deze afnemende afhankelijkheid van naasten die onderdeel is van het proces van individualisering, wordt verondersteld er toe bij te dragen dat de solidariteit in het algemeen afneemt en daarmee het draagvlak voor de huidige verzorgingsstaat wegvalt (de Beer, 2006).

Naast het feit dat het draagvlak voor de verzorgingsstaat wordt ondermijnd door het proces van individualisering zorgt dit proces er ook voor dat de oude structuur van de verzorgingsstaat, die sterk gericht was op het mannelijke kostwinnersmodel, niet meer toereikend is. Zo zijn vrouwen immers sinds die tijd steeds meer gaan werken waardoor ook voor deze bevolkingsgroep regelingen getroffen moesten worden. Sinds de jaren '80 is dit steeds meer gebeurd. Regelingen die voorheen gericht waren om in een inkomen te voorzien voor het gehele gezin of voor getrouwde partners zoals de Algemene Ouderdomswet (AOW) zijn sinds die tijd veel meer op het individu gericht (Knijn, 2003).

1.4 Voorgaand en huidig onderzoek.

Het is van groot belang om te onderzoeken of dit proces van individualisering de algehele solidariteit aantast. De samenhang tussen individualisering en een afname in solidariteit is al eerder onderzocht door bijvoorbeeld De Beer (2006). In dat artikel werd individualisering onder andere gemeten aan de hand van het percentage Nederlanders dat gehuwd was, zichzelf tot een kerkgenootschap rekende, lid was van een vakbond en lid was van een politieke partij. Daarnaast werd gekeken naar in hoeverre de opvattingen van een individu voorspeld kunnen worden aan de hand van factoren als geslacht, leeftijd en opleiding. De veronderstelling is dat mensen steeds vrijer zijn in hun keuzes en dat voorspellingen over hun opvattingen derhalve steeds moeilijker worden. Er worden door De Beer vervolgens drie vormen van solidariteit onderscheiden, te weten: eenzijdige informele solidariteit, tweezijdige informele solidariteit en steun voor formele solidariteit. Eenzijdige informele solidariteit staat voor de bereidheid om je voor een ander in te zetten zonder daar iets terug voor te verwachten, vrijwilligerswerk, informele zorg aan familieleden en bekenden en tot slot giften aan goede doelen zijn hier voorbeelden van. Tweezijdige informele solidariteit bestaat volgens De Beer uit hulp of steun aan familieleden of bekenden waarbij een individu kan verwachten dat hij of zij er ooit wel iets voor terug krijgt. Steun voor formele solidariteit betreft de mate waarin een individu formele solidariteit, zoals inkomensoverdrachten ter bevordering van kleine inkomensverschillen en hoge uitkeringen en hoge belastingen, steunt.

Vervolgens wordt door De Beer onderzocht in hoeverre het proces van individualisering daadwerkelijk plaatsvindt en op welke wijze dat de verschillende vormen van solidariteit aantast. Uit zijn bevindingen blijkt dat er ten dele sprake is van een individualiseringstendens, deze individualiseringstendens zorgt volgens hem echter niet voor een serieuze bedreiging voor de algehele solidariteit en daarmee de verzorgingsstaat.

Onderhavig onderzoek onderscheidt zich van eerder onderzoek zoals dat van De Beer (2006) op een tweetal manieren. Ten eerste wordt de mate van individualisering op een andere wijze in kaart gebracht. De mate van individualisering wordt gemeten door te onderzoeken in hoeverre een individu is geïntegreerd in diverse maatschappelijke en sociale verbanden. Durkheim heeft de theorie opgeworpen dat naarmate mensen meer geïntegreerd zijn in intermediaire groeperingen zij de regels van die groeperingen meer naleven (Ultee, Arts & Flap, 2009). Het lijkt aldus van belang om te onderzoeken in welke mate individuen nog zijn geïntegreerd in diverse sociale verbanden en in hoeverre de mate van die integratie de mate van solidariteit beïnvloedt.

Om de mate van integratie in diverse sociale verbanden optimaal te kunnen onderzoeken worden er twee afzonderlijke groepen van sociale verbanden onderscheiden. Dit onderscheid is wat dit onderzoek uniek maakt. Het eerste sociale verband dat wordt onderscheiden is het semi-vrijwillige sociale verband. Het gaat hierbij om de mate van integratie in sociale verbanden waarbij het individu maar een beperkte vrije keuze heeft om wel of geen deel uit te maken van deze

sociale verbanden. Hierbij valt te denken aan het lidmaatschap van bijvoorbeeld een kerkgemeenschap. Er valt te beredeneren dat het al dan niet deel uitmaken van een dergelijke institutie maar voor een beperkt deel toegeschreven kan worden aan de vrije keuze van het individu. Het al dan niet lid zijn van een kerkgemeenschap heeft vaak met de opvoeding te maken en is dus veeleer een keuze van de ouders.

Het tweede sociale verband dat wordt onderscheiden is het vrijwillige sociale verband. Hierbij valt te denken aan het al dan niet lid zijn van een vakbond, lid zijn van een politieke partij, trouwen, het krijgen van kinderen en samenwonen. Bovengenoemde instituties zijn allen instituties waarbij het individu tot op zekere hoogte onafhankelijk zijn keuzes kan maken met betrekking tot het lidmaatschap of deel uitmaken van deze verbanden. De mate waarin een individu is geïntegreerd in sociale verbanden van deze soort zegt dus wellicht meer over de persoon zelf dan de mate waarin een persoon is geïntegreerd in het semi-vrijwillige sociale verband.

Het onderscheid tussen twee verschillende soorten sociale verbanden lijkt van grote importantie om het daadwerkelijke gehalte waarin een individu is beïnvloed door het proces van individualisering in kaart te brengen. De factor keuzevrijheid is in dit onderscheid essentieel. Een beperkte mate van integratie in het vrijwillige sociale verband kan tot op grotere hoogte als een bewuste keuze worden gezien dan een beperkte mate van integratie in het semi-vrijwillige sociale verband. Individualisering gemeten als een beperkte mate van integratie in de hier genoemde semi-vrijwillige sociale verbanden kan eerder worden beschouwd als het gevolg van een maatschappelijk proces van bijvoorbeeld ontkerkelijking. Het heeft derhalve een meer dwingend karakter dan het individualiseringsproces beschouwd vanuit de mate van integratie in het vrijwillige sociale verband. Het lijkt plausibel om te veronderstellen dat de mate waarin een persoon daadwerkelijk bewust kiest om al dan niet geïntegreerd te zijn in sociale verbanden van invloed is op de mate waarin deze persoon solidair is met zijn medemens. Het onderscheid in twee verschillende sociale verbanden maakt het mogelijk om een gedifferentieerd beeld te schetsen van het proces van individualisering en de invloed van dat proces op de mate van solidariteit.

Een tweede punt waarop dit onderzoek verschilt van het onderzoek van De Beer (2006) is de manier waarop solidariteit wordt gemeten. In dit onderzoek wordt solidariteit in twee devormen uitgesplitst. De eerste devorm is de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. De tweede devorm is de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen.

De vorm van solidariteit die hier gemeten wordt vertoont aldus nog de meeste overeenstemming met wat De Beer omschrijft als steun voor formele solidariteit. Daarbij werd echter slechts gevraagd of mensen voor inkomensnivellering, hogere uitkeringen en hogere belastingen waren. In dit geval wordt specifiek gevraagd of individuen van mening zijn dat de overheid de verantwoordelijkheid draagt voor een inkomensvoorziening van duidelijk omschreven

bevolkingsgroepen. Er zou dus kunnen worden gesteld dat solidariteit op een meer specifieke wijze wordt gemeten. Dit biedt de mogelijkheid om na te gaan in hoeverre er een verschil bestaat in de mate van solidariteit met verschillende bevolkingsgroepen. Zo bestaat er de mogelijkheid dat men minder solidair is met werklozen dan met ouderen. Er valt immers te beredeneren dat een werkloze tot op grotere hoogte verantwoordelijk is voor zijn behoefte aan een uitkering dan een persoon die gewoon de pensioengerechtigde leeftijd heeft bereikt en in veel gevallen simpelweg niet meer in staat is om te werken.

Onderzoek wijst uit dat mensen werkloosheid inderdaad steeds meer zien als een eigen verantwoordelijkheid (Borghini & van Berckel, 2007). Werkloosheid wordt niet meer zozeer gezien als een structureel effect van de kapitalistische productiewijze, waarbij de economische cyclus er nu eenmaal voor zorgt dat er op bepaalde momenten minder werk voorhanden is, maar vaak als een tekortkoming van de werkloze zelf. Blijkbaar is de werkloze door zijn eigen fout of door een gebrek aan investeringen in zichzelf niet aantrekkelijk genoeg op de arbeidsmarkt.

Naast De Beer heeft ook Taylor-Gooby (2011) de samenhang tussen enerzijds de herstructurering van verzorgingsstaten, gedreven door het proces van individualisering, en anderzijds de algehele solidariteit onderzocht. De veronderstelling in dat onderzoek was dat aangezien verschillende overheden in Europa bij de inrichting van hun afzonderlijke verzorgingsstaten de eigen verantwoordelijkheid en proactiviteit van het individu steeds meer benadrukken de mogelijkheid bestaat dat de steun voor de overheid als geheel, en daarmee het collectief regelen van allerlei sociale zekerheden, afneemt.

Een nadeel van dit onderzoek is echter dat Taylor-Gooby zijn hypotheses test aan de hand van data uit drie landen, te weten: Zweden, Duitsland en Engeland, die voldoen aan de uit drie onderdelen bestaande typologie van Esping-Andersen. De drie verschillende categorieën verzorgingsstaten die Esping-Andersen onderscheidt zijn de volgende: liberale verzorgingsstaten, conservatief – corporatistische verzorgingsstaten en sociaal- democratische verzorgingsstaten. Juist Nederland lijkt echter niet gemakkelijk in een van deze drie categorieën te passen. De wijze waarop de Nederlandse verzorgingsstaat is ingericht is veeleer een mengeling van in eerste instantie de laatste twee typen verzorgingsstaten (van der Veen, 1999). Sinds de jaren '80 zijn er echter ook kenmerken van het liberale type terug te vinden in de Nederlandse verzorgingsstaat. Hoe dan ook, geen van de drie landen die door Taylor-Gooby (2011) worden beschreven kunnen als representatief voor de Nederlandse verzorgingsstaat worden beschouwd.

Daarnaast is Nederland uniek op het gebied van de vergaande verzuiling tot eind jaren '50 van de vorige eeuw en de snelle ontzuiling die daarop volgde (Ultee et al., 2009; Kruijt & Goddijn, 1961). Het is daarom mogelijk dat juist in Nederland de steun voor de verzorgingsstaat in rap tempo is gedaald. Ook op dat punt zal onderhavig onderzoek dus een bijdrage kunnen leveren aan de bestaande literatuur.

1.5 Onderzoeksvraag en deelvragen.

De hoofdvraag die in dit onderzoek wordt gesteld luidt als volgt:

- *In hoeverre bepaalt de mate waarin een individu is geïntegreerd in diverse sociale verbanden de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor verschillende gebieden van de sociale zekerheid?*

Voordat op deze vraag een gedegen antwoord kan worden gegeven zullen de volgende deelvragen beantwoord moeten worden:

- *In hoeverre bepaalt de mate waarin een individu is geïntegreerd in semi-vrijwillige sociale verbanden de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen?*
- *In hoeverre bepaalt de mate waarin een individu is geïntegreerd in semi-vrijwillige sociale verbanden de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen?*
- *In hoeverre bepaalt de mate waarin een individu is geïntegreerd in vrijwillige sociale verbanden de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor het een inkomensvoorziening voor werklozen?*
- *In hoeverre bepaalt de mate waarin een individu is geïntegreerd in vrijwillige sociale verbanden de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen?*

2. Theorie en hypothesen

Zoals in de inleiding werd gesteld bestaat de verwachting dat het proces van individualisering de mate van solidariteit beïnvloedt. Alvorens na kan worden gegaan op welke wijze het proces van individualisering van invloed is op de mate van solidariteit is het van belang om uiteen te zetten wat precies onder individualisering wordt verstaan.

2.1 *Wat is individualisering?*

Het proces van individualisering wordt vaak beschouwd als een onderdeel van het meer algemene proces van modernisering (zie o.a. Felling, 2004; van der Veen 2004). Het proces van modernisering wordt gekenmerkt door samenhangende veranderingen op de lange termijn op structureel en cultureel gebied. Daarbij kan worden gedacht aan veranderingen in de economie, veranderingen in de sociale- en politieke structuur en veranderingen op cultureel gebied (Felling, 2004). Op het politieke vlak kan bij het moderniseringsproces bijvoorbeeld worden gedacht aan de vorming van de natiestaat met zijn kenmerkende bureaucratische organisatievorm of aan het ontstaan van de verzorgingsstaat (van der Veen, 2004). Het proces van individualisering valt echter eerder onder te delen in de veranderingen die plaatsvinden op sociaal en cultureel gebied. De veranderingen die op dit sociale en culturele vlak plaatsvinden en onder het proces van individualisering worden geschaard zijn echter talrijk en wisselen per auteur.

Zo beziet Felling (2004) het verlangen van het individu naar zelfontplooiing, de waardigheid van het individu en het recht van het individu op een privéleven waarin alles mag en kan als de kernelementen van individualisering. Laeyendecker (1989) ziet het loskomen uit collectieve traditionele verbanden en emancipatie als centraal punt voor het individualiseringsproces. Daarbij speelt de kerk een belangrijke rol. Zo zorgde het proces van individualisering in de jaren '60 volgens Laeyendecker voor een afname in het aantal kerkleden en een dalende kerkelijke participatie. Peters et al. (2000) onderscheiden een omgekeerde causaliteit, secularisatie zou juist een oorzaak zijn van een toenemend individualisme. Levensbeschouwingen nemen een vorm aan die meer individualistisch van aard is, en komen meer buiten het maatschappelijke leven te staan. Kortom, religie zelf individualiseert ook. Elchardus en de Keere (2010) hanteren een definitie van individualisering als een proces dat er voor zorgt dat er een autonoom individu kan ontstaan, verlost van de ketenen van autoriteiten, schaarsheid, geloof en traditie, een individu die de baas is over zijn eigen leven.

Schnabel (2004) plaats het proces van individualisering nog in een veel breder perspectief, de maakbaarheid en de veranderbaarheid van het eigen leven is het overkoepelende proces dat mensen in staat stelt, en ze soms zelfs dwingt om een steeds meer individualistische levensstijl aan te nemen. Volgens Schnabel (2004) hangen de keuzes die mensen maken steeds minder af van de keuzes van

anderen, mensen verzelfstandigen zich steeds meer ten opzichte van elkaar. Een eigen identiteit die los staat van die van die anderen speelt hier een belangrijke rol in. Het feit dat mensen in de afgelopen decennia steeds minder en op latere leeftijd zijn gaan trouwen is hier een voorbeeld van. Mensen proberen hun eigen identiteit steeds langer te behouden alvorens zich te binden aan een ander persoon. Daarnaast kiezen mensen er ook steeds vaker voor om hun eigen achternaam te behouden als zij getrouwd zijn. De gemiddelde gezinsgrootte is gedaald van 3.5 leden per huishouden in 1960, naar 2.3 in 2000. De huishoudverdunding die plaats heeft gevonden geeft enerzijds aan dat mensen minder kinderen krijgen dan voorheen, maar anderzijds dat er ook steeds meer alleenstaanden zijn bijgekomen. Ook deze trends kunnen volgens Schnabel (2004) worden gezien als een uitdrukking van de behoefte van het individu om steeds meer de eigen identiteit en autonomie te behouden. Onze keuzes op verschillende levensterreinen staan los van die van anderen en zijn afhankelijk van persoonlijke interesses. In professionele zin zorgt dit bijvoorbeeld voor een minder vaststaand carrièrebeeld. Zo is een vrouw niet meer verplicht om moeder te worden en de zoon van een bakker hoeft niet tegen wil en dank in ook bakker te worden.

Veel auteurs onderschrijven bovengenoemde indicatoren voor individualisering, zo ook Felling (2004). Hij stelt ook dat mensen in toenemende mate in staat zijn om eigen keuzes te kunnen maken. Felling onderscheidt echter ook deels andere processen om inzicht te krijgen in de mate van individualisering. Dat zijn een vijftal processen, te weten: de-institutionalisering, de-traditionalisering, privatisering, fragmentering en heterogenisering. De-institutionalisering heeft betrekking op een afname van het lidmaatschap van traditionele instituties zoals de kerk en vakbonden. Dit aspect van individualisering is al veel onderzocht, bijvoorbeeld door een toonaangevend socioloog als Putnam (1995), die aan de hand van ledenaantallen van verschillende verenigingen in Amerika concludeert dat er daar duidelijk sprake is van een proces van de-institutionalisering en dat nieuwe instituties die kenmerkend zijn voor de meer moderne maatschappij zoals milieuorganisaties geen vervanging kunnen vormen voor het sociale kapitaal dat wordt opgebouwd in meer traditionele verenigingsvormen.

In de terminologie van Felling (2004) heeft de-traditionalisering te maken met een verandering in culturele opvattingen, zo veronderstellen moderne opvattingen bijvoorbeeld niet meer perse dat de vrouw verantwoordelijk is voor het gezin en dat de man de kostwinner is.

Privatisering veronderstelt dat het toebehoren van een groep of klasse niet direct meer van invloed is op de persoonlijke opvattingen van een persoon. In electorale zin betekent dit bijvoorbeeld dat arbeiders niet altijd meer op de PvdA stemmen maar zij net zo goed op de VVD kunnen stemmen.

Het verdwijnen van de onderlinge samenhang tussen bepaalde opvattingen heeft betrekking op fragmentering. Mensen maken steeds vaker een combinatie van opvattingen die niet meteen met elkaar samenhangen. Zo is het bijvoorbeeld steeds gangbaarder dat een Christen niet tegen abortus is. Dit is een combinatie van opvattingen of levensovertuigingen die vroeger niet mogelijk was.

Heterogenisering impliceert tot slot dat opvattingen tussen personen steeds meer van elkaar gaan verschillen, wat als gevolg heeft dat opvattingen steeds minder goed te voorspellen zijn. Felling heeft voor de eerste vier processen empirisch bewijs gevonden. Op basis van zijn gegevens concludeert hij niet zozeer dat er sprake is van hyperindividualisering maar meer van een geleidelijk proces. Bovendien is op verschillende levensgebieden waarop het proces van individualisering van toepassing is de mate waarin dat proces zich heeft voltrokken wisselend.

In overeenstemming met Schnabel (2004) en Felling (2004) staat ook volgens Giddens (2001) in het proces van individualisering de toegenomen keuzevrijheid centraal. Individuen hebben volgens hem meer dan ooit tevoren de mogelijkheid om hun eigen leven vorm te geven. Tradities en gebruiken oefenen niet meer de grote invloed uit op de vormgeving van het leven als vroeger het geval was. Waar vroeger tradities en lokale gemeenschappen een belangrijke determinerende factor van de eigen identiteit waren is dit in het heden niet langer het geval. Mensen zijn steeds meer losgekomen uit deze verbanden en moeten daarom actief aan de vorming van hun eigen identiteit werken.

Samenvattend kan worden gesteld dat de toegenomen keuzevrijheid in het leven als kernelement van het proces van individualisering kan worden gezien. Door de toegenomen keuzevrijheid en het afnemende belang van traditionele instituties zijn mensen meer autonoom en zelfstandig geworden. Schnabel (2004) typeerde deze tendens als een verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar. Dit is een karakterisering die nauw aansluit bij de definitie die Jansweijer (1987) toekent aan het individualiseringsproces. Hij omschrijft individualisering als een proces waarin de afhankelijkheid van het individu in economische en normatieve zin wordt verlegd van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen, anonieme verbanden. Dit heeft tot gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijk wordt. Het sturend vermogen van die sociale omgeving, waarbij valt te denken aan instituties zoals het gezin, de kerk, het huwelijk en de lokale gemeenschap, in de keuzes die het individu maakt vermindert daardoor.

Daarnaast kan worden gesteld dat waarden als zelfontplooiing en autonomie erg belangrijk zijn geworden. Dit zijn waarden die het individu op de eerste plaats zetten en het individu de rechtvaardiging geven om de hoogste prioriteit te geven aan zaken die de eigen persoon ten goede komen. In de moderne maatschappij waarin normen en waarden niet meer worden gedicteerd door bijvoorbeeld de kerk, zoals voorheen het geval, zijn deze waarden de geldende norm geworden (Baumeister & Muraven, 1996).

2.2 Individualisering en solidariteit.

Nu het individualiseringsproces in kaart is gebracht en daarbij duidelijk werd dat keuzevrijheid, autonomie en zelfontplooiing als centrale waarden kunnen worden genoemd wordt er vervolgd met een uiteenzetting over de samenhang tussen het individualiseringsproces en solidariteit. Op basis van bovenstaande en eerdere literatuur valt te verwachten dat de solidariteit als gevolg van het

individualiseringsproces tanende is. Zo is de verwachting waar in het onderzoek dat De Beer (2006) heeft uitgevoerd van wordt uitgegaan dat mensen steeds meer voor zichzelf zijn gaan leven, het eigen belang voor het algemeen belang gaat en dat mensen minder vertrouwen hebben in de staat met zijn collectieve regelingen en meer vertrouwen hebben in particuliere regelingen. De collectieve regelingen, het toonbeeld van solidariteit in onze verzorgingsstaat, worden ervaren als een keurslijf.

Aansluitend hierop stelt Knijn (2003) dat individualisering er voor zorgt dat er een terugtrekking plaatsvindt van collectieve solidariteit. De redistributie van middelen van sterkere bevolkingsgroepen in de maatschappij naar de zwakkeren zal steeds meer worden vervangen door regelingen waarin de eigen verantwoordelijkheid voor het leven van het individu wordt benadrukt.

Daarnaast wordt verondersteld dat men steeds beter in staat is om de werking van de verzorgingsstaat te doorgronden en dat individuen daardoor steeds beter zicht krijgen op welke regelingen in de verzorgingsstaat wel gunstig voor hen zijn en welke regelingen niet (Hoogenboom, 2009). Het risico bestaat derhalve dat mensen alleen die regelingen steunen waarvoor zij zelf (in de toekomst) in aanmerking denken te komen.

Tot slot staat de toegenomen keuzevrijheid volgens Swierstra en Tonkens (2008) op gespannen voet met solidariteit en medeleven. De collectief georganiseerde solidariteit die de verzorgingsstaat kenmerkt veronderstelt volgens hen het bestaan van het lot. Iedereen betaalt mee aan collectieve verzekeringen omdat iedereen, zonder daar zelf verantwoordelijk voor te zijn, in een situatie kan belanden waarin hulp vereist is. Met de toegenomen keuzemogelijkheden op allerlei gebieden zijn mensen echter steeds meer in staat om hun eigen lot te beïnvloeden. Zo kunnen ouders nu vaak in een vroeg stadium zelf beslissen of ze hun gehandicapte kind geboren laten worden of niet. Solidariteit met mensen die er in een dergelijke of vergelijkbare situatie voor kiezen om toch de kosten en lasten te dragen die dat met zich meebrengen blijft vaak achterwege. Pas als een individu totaal geen keuzemogelijkheden had om zijn of haar netelige situatie te voorkomen kan er aanspraak gemaakt worden op solidariteit.

Er zijn echter ook andere geluiden, bijvoorbeeld die van Komter (2004), die haar argumenten kracht bij zet door te refereren aan klassieke sociologen als Tonniës en Durkheim. Beide sociologen hielden zich bezig met de grote maatschappelijke veranderingen die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voordeden en het gevolg van deze maatschappelijke veranderingen voor de maatschappelijke orde. Zo maakte Tonniës een onderscheid tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. De eerste term staat voor de maatschappelijke verhoudingen voor het industriële tijdperk. Hierbij waren traditionele kleinschalige verbanden zoals het gezin of de lokale gemeenschap van groot belang. De tweede term staat voor het tijdperk van tijdens en na de industrialisatie, de grootschalige natiestaat en geïndividualiseerde behoeften van de burger staan daarbij centraal (Komter, 2004).

Ook Durkheim benadrukt dat er op het eind van de negentiende eeuw een verandering heeft plaatsgevonden in de verhoudingen tussen mensen en daarmee in de sociale solidariteit. Sinds die tijd

is er een grote maatschappelijke differentiatie opgetreden, met veel arbeidsdeling en derhalve veel verschillen tussen mensen. Waar de maatschappij vroeger uit vrij kleine, homogene groepen mensen bestond zijn deze groepen inmiddels meer heterogeen geworden. Er wordt in dit verband ook wel gesproken over het onderscheid tussen mechanische solidariteit en organische solidariteit. De eerste vorm van solidariteit doet zich voor in een traditionele samenleving waarbij individu en collectief samenvallen en ieder individu sterk afhankelijk is van mensen in zijn of haar directe omgeving. De tweede vorm van solidariteit doet zich voor in een moderne samenleving. Het individu en het collectief zijn daarbij twee gescheiden werelden, het individu is nog wel afhankelijk van anderen maar de groep waarvan een individu afhankelijk is, is veel groter en anoniemer geworden. De directe sociale omgeving is dus minder belangrijk geworden (Durkheim, 1893; in Komter, 2004). Wat centraal staat bij deze sociologen is dat de solidariteit als gevolg van het individualiseringsproces niet zozeer afneemt maar een ander karakter krijgt.

Komter (2004) sluit zich hier bij aan, volgens haar zorgt de afname van het lidmaatschap van traditionele verbanden als gevolg van het individualiseringsproces voor een verzwakking in samenlevingsverbanden. De traditionele samenleving zou volgens haar plaats moeten maken voor een samenlevingsvorm die gebaseerd is op brede associatie. Mensen gaan zich identificeren met grotere groepen mensen wat moet leiden tot een andere vorm van solidariteit. Deze solidariteit is gebaseerd op het gevoel dat men moet investeren in een gemeenschap waar het individu in principe weinig binding mee heeft maar waarvan het individu wel afhankelijk is om te overleven. Individualisering zorgt er volgens Komter niet zozeer voor dat solidariteit verdwijnt maar dat er een nieuwe gemeenschapszin komt, niet meer gebaseerd op traditionele verbanden maar op moderne verbanden of brede associaties.

Uit empirisch onderzoek dat door Komter (2004) zelf is uitgevoerd en waarin expliciet werd onderzocht in hoeverre de Nederlandse bevolking de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor hulpbehoevende ouderen bleek dat 93 procent van de Nederlanders het nog steeds als de primaire taak van de overheid ziet om voorzieningen te treffen voor hulpbehoevende ouderen. Mede daardoor concludeert Komter dan ook dat de solidariteit in Nederland niet is afgenomen in de afgelopen jaren.

2.3 De invloed van individualisering op beleid

Er zijn tal van studies geweest waarin werd onderzocht hoe het proces van individualisering noopt tot het aanpassen van allerlei sociale regelingen in (Europese) verzorgingsstaten. De noodzaak tot aanpassing van die regelingen zou kunnen worden uitgelegd als een afname in de steun voor klassieke regelingen in de verzorgingsstaat. Het individualiseringsproces zorgt er op verschillende manieren voor dat de klassieke manier waarop veel verzorgingsstaten zijn ingericht niet adequaat meer is en derhalve niet meer op voldoende steun kan rekenen. Zo zorgt individualisering voor een differentiatie in het sociale, culturele en economische leven. De toegenomen flexibiliteit van mensen en de

gefragmenteerde carrières op het gebied van arbeid zorgen er bijvoorbeeld voor dat collectieve en uniforme regelingen op het gebied van werk en werkloosheid vaak als inadequaaf worden beschouwd.

Daarnaast is de ouderwetse verzorgingsstaat gebaseerd op het mannelijke kostwinnersmodel waarbij het gezin als een economische eenheid wordt gezien. Het aantal alleenstaanden, dubbelverdieners en samengestelde gezinnen neemt echter toe waardoor de roep om geïndividualiseerde regelingen die los staan van de positie in het gezin toeneemt (Borghi & van Berkel, 2007; Knijn, 2003; Frericks et al, 2007). Ook in de gezondheidszorg is deze individualiseringstendens waar te nemen. In heel Europa neemt de collectieve verantwoordelijkheid voor de gezondheid van het individu af en neemt de eigen verantwoordelijkheid toe. Een verhoging van de eigen bijdragen en groeiende wachtlijsten op het gebied van medische zorg waarbij gedurende de wachttijd het individu zelf naar oplossingen voor zijn situatie moet zoeken zijn voorbeelden van deze toegenomen individuele verantwoordelijkheid. De algehele solidariteit, die ten grondslag lag aan de Nederlandse verzorgingsstaat en aan andere Europese verzorgingsstaten en die tot uitdrukking werd gebracht als een sterke verantwoordelijkheid van de maatschappij om te voorzien in de behoeften van het individu op het gebied van welvaart en gezondheid, is sinds de jaren '80 afgenomen (ter Meulen & Jotterand, 2008).

2.4 Vrijwillige en semi-vrijwillige sociale verbanden

Om de mate van individualisering te onderzoeken zal in deze studie, ten dele in navolging van onder andere De Beer (2006), Schnabel (2004) en Felling (2004), individualisering worden geoperationaliseerd als de mate waarin mensen zijn geïntegreerd in sociale verbanden als het gezin, de kerk, de vakbond, het huwelijk en een politieke partij. Daarbij wordt verondersteld dat naarmate een individu sterker is beïnvloed door het proces van individualisering, dus in lagere mate is geïntegreerd in voorgenoemde verbanden, deze instituties minder invloed uit oefenen op beslissingen die het individu neemt in het leven en minder van invloed zijn op zijn levenskansen dan bij een individu dat in mindere mate is beïnvloed door het proces van individualisering (Daly & Scheiwe, 2010). Het individu dat meer is beïnvloed door het proces van individualisering laat zich dus minder leiden door instituties, heeft meer keuzevrijheid en zal die keuzevrijheid volgens eerdergenoemde mechanismen eerder inzetten voor zelfontplooiing en ander keuzes die de eigen persoon ten goede komen dan een persoon die in mindere mate is beïnvloed door het proces van individualisering (Baumeister & Muraven, 1996).

Bij het in kaart brengen van de mate van individualisering wordt er voorts een onderscheid gemaakt tussen de mate van integratie in vrijwillige- en semi-vrijwillige sociale verbanden. Dit onderscheid is van belang omdat, zoals in de inleiding al werd beredeneerd, de mate van integratie van een individu in het vrijwillige verband wellicht meer zegt over de mate van individualisering dan de mate waarin een individu is geïntegreerd in het semi-vrijwillige verband. De mate van integratie in het

vrijwillige verband is immers tot op veel grotere hoogte een eigen keuze dan de mate van integratie in het semi-vrijwillige verband en zegt dus, zo is de verwachting, meer over de mate waarin het individu is beïnvloed door het proces van individualisering. Een persoon die op basis van een beperkte integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden als sterk beïnvloed door het proces van individualisering wordt beschouwd kiest maar in zeer beperkte mate voor zijn ‘individualisering’. De mate van individualisering in dit aspect zegt dus wellicht niet zo veel over de identiteit of het karakter van de persoon. Derhalve zal de mate van individualisering in dit sociale verband wellicht ook minder samenhang vertonen met de mate van solidariteit dan de mate van individualisering in het vrijwillige sociale verband. Hierdoor, en op basis van eerder onderzoek, bestaat dan ook de verwachting dat de mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden niet van invloed is op de mate van solidariteit. De mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden heeft echter wel invloed op de mate van solidariteit omdat deze mate van integratie meer zegt over het karakter van het individu.

De mate van solidariteit wordt vervolgens op een zeer concrete en specifieke wijze gemeten. Dit zal gebeuren door te kijken in hoeverre mensen de overheid verantwoordelijk houden voor een inkomensvoorziening voor zwakkeren in de maatschappij. Daarbij zal een onderscheid gemaakt worden in solidariteit met twee verschillende bevolkingsgroepen. De eerste bevolkingsgroep waarvoor wordt onderzocht in hoeverre men solidair is met die groep is de groep werklozen. De tweede bevolkingsgroep waarvoor hetzelfde zal worden nagegaan is de groep ouderen die vanwege hun leeftijd niet meer in hun eigen inkomen kunnen voorzien.

Dit onderscheid tussen solidariteit met ouderen en werklozen lijkt van belang te zijn, volgens Swierstra en Tonkens (2008) komt in de huidige maatschappij met zijn toegenomen keuzemogelijkheden solidariteit pas in werking indien een individu al zijn keuzemogelijkheden heeft uitgeput. Mensen die in een benarde situatie zitten maar waarvan het idee bestaat dat zij ook andere keuzes hadden kunnen maken en dus zelf verantwoordelijk zijn voor de situatie waar zij nu in zitten hoeven niet te rekenen op solidariteit. Beredeneerd kan worden dat werklozen derhalve op minder solidariteit kunnen rekenen dan ouderen. Iedereen wordt immers ouder en zal vroeg of laat niet meer kunnen werken, dat is onvermijdelijk. Werkloosheid is een fenomeen waarvan veel mensen denken dat de werkloze daar wel degelijk iets aan kan doen of had kunnen doen. Wellicht had de werkloze er meer aan moeten doen om niet ontslagen te worden of meer moeten solliciteren of minder kritisch moeten zijn bij het zoeken van een nieuwe baan. Uit onderzoek van Borghi blijkt dat mensen werkloosheid inderdaad steeds meer zien als een eigen verantwoordelijkheid. Werkloosheid wordt niet meer zozeer gezien als een structureel effect van de kapitalistische productiewijze, waarbij de economische cyclus er nu eenmaal voor zorgt dat er op bepaalde momenten minder werk voorhanden is, maar vaak als een tekortkoming van de werkloze zelf (Borghi & van Berkel, 2007).

2.5 Hypothesen

Voorgaande leidt tot de volgende hypothesen. De verwachting is dat naarmate een persoon in hogere mate is beïnvloed door het proces van individualisering in het vrijwillige sociale verband, dus minder is geïntegreerd in vrijwillige sociale verbanden, deze persoon in lagere mate solidair is met zijn medemens. Op basis van eerder onderzoek (zie bijvoorbeeld De Beer, 2006 en Komter, 2004) en het gebrek aan bewijs dat werd gevonden voor een afname in solidariteit is de verwachting in dit onderzoek dat individualisering, gemeten als de mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden niet van invloed is op de mate van solidariteit. Met het oog op solidariteit wordt een onderscheid gemaakt tussen ouderen en werklozen. Er zal worden onderzocht in hoeverre een individu dat in hogere mate is beïnvloed door het proces van individualisering de overheid in mindere mate verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor zowel werklozen als ouderen. De verwachting is daarbij dat de algehele mate van solidariteit met werklozen minder zal zijn dan de algehele mate van solidariteit met ouderen. Voor een helder overzicht volgen hier achtereenvolgend alle hypothesen:

- *Hypothese 1, De mate waarin een individu is geïntegreerd in het semi-vrijwillige sociale verband heeft geen effect op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen.*
- *Hypothese 2, De mate waarin een individu is geïntegreerd in het semi-vrijwillige sociale verband heeft geen effect op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen.*
- *Hypothese 3, Hoe minder een individu is geïntegreerd in het vrijwillige sociale verband hoe minder dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen.*
- *Hypothese 4, Hoe minder een individu is geïntegreerd in het vrijwillige sociale verband hoe minder dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen.*

3. Methode

3.1 Data en procedure

Om de hypothesen die zijn opgesteld te toetsen wordt er gebruik gemaakt van een reeds bestaande dataset. De dataset die zal worden gebruikt is geconstrueerd op basis van de European Social Survey (ESS) uit 2008, dat is de vierde wave van deze enquête. De ESS wordt inmiddels afgenomen in meer dan dertig landen waarbij gebruik wordt gemaakt van de meest rigoureuze onderzoeksmethoden (www.europeansocialsurvey.org). Er wordt gebruik gemaakt van een mondelinge vragenlijst, aangevuld met een schriftelijke vragenlijst. De doelpopulatie van de enquête is de bevolking van elk specifiek land van 15 jaar en ouder. Om een representatieve steekproef van deze populatie te trekken wordt, in de Nederlandse versie van de ESS, gebruik gemaakt van een tweetrapssteekproef. Er wordt eerst een aselechte adressensteekproef gedaan en vervolgens wordt er gevraagd naar de persoon die het eerst jarig is binnen dat huishouden (www.scp.nl).

De ESS is er op gericht om in kaart te brengen of en hoe de veranderende institutionele setting in Europa de opvattingen, overtuigingen en gedragingen van mensen beïnvloedt. Dit is ook de reden dat de ESS standaard bestaat uit een viertal kernmodules waarin vragen worden gesteld die over dit soort zaken gaan. Naast deze vier kernmodules bestaat de ESS ook altijd uit twee roterende modules waar onderzoekers uit verschillende landen hun bijdrage aan kunnen leveren en waarin naar andere maatschappelijk relevante zaken kan worden gevraagd (www.europeansocialsurvey.org). Juist het feit dat er roterende modules bestaan zorgt er voor dat met name de vierde ronde van de ESS bij uitstek geschikt is om de vragen die in dit onderzoek zijn opgeworpen met betrekking tot maatschappelijke veranderingen en de invloed die deze verandering heeft op de mate van solidariteit te beantwoorden. In de vierde ronde van de ESS wordt er namelijk naast de standaardmodules ook gevraagd naar de opvattingen die mensen er op na houden met betrekking tot het beleid dat wordt gevoerd op het gebied van regelingen in de verzorgingsstaat. Zo wordt er bijvoorbeeld gevraagd naar de opvattingen die mensen er op na houden met betrekking tot belastingen en hoe de verzorgingsstaat gefinancierd dient te worden. Ook wordt er gevraagd naar de mate waarin mensen de overheid verantwoordelijk houden voor sociaal beleid.

In Nederland is de vierde ronde van de ESS gehouden van augustus 2008 tot juni 2009. In deze periode hebben 1.778 mensen de vragenlijst beantwoord. Dit kwam neer op een responsratio van 49,8 procent (www.europeansocialsurvey.org), een dergelijke responsratio is hoog te noemen voor onderzoek dat in Nederland wordt gedaan. Een gemiddelde responsratio varieert hier van 25 tot 45 procent (ten Brummelhuis et al, 2010). Van deze mensen was 46% man en 54% vrouw, wat de gemiddelde man-vrouw verdeling goed representeert. De gemiddelde leeftijd in de dataset is 49 jaar, dit ligt hoger dan het landelijke gemiddelde van 40,8 (CBS, 2013). De survey ondervraagt mensen

echter pas vanaf 15 jaar dus dat de gemiddelde leeftijd in de survey hoger ligt dan het landelijk gemiddelde is niet verwonderlijk en hoeft niet als verstoring te worden beschouwd.

3.2 Operationalisering van constructen

In het theoretisch kader dat is geschetst en in de daaruit voortvloeiende hypothesen zijn een viertal constructen te onderscheiden die geoperationaliseerd dienen te worden. Deze constructen zijn achtereenvolgend: vrijwillige sociale verbanden, semi-vrijwillige sociale verbanden, solidariteit met ouderen en solidariteit met werklozen. Met behulp van de ESS dataset kunnen deze constructen op een eenduidige wijze worden geoperationaliseerd. Naast deze vier constructen is het van groot belang om een aantal controlevariabelen mee te nemen in de analyse, deze controlevariabelen zullen aansluitend worden besproken.

3.2.1 Vrijwillige sociale verbanden

De mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden zal worden afgeleid aan de hand van een aantal indicatoren. De eerste variabele die daarvoor gebruikt wordt is of het individu lid is van een vakbond. Vakbondslidmaatschap zal op een andere wijze worden gecodeerd dan in de originele dataset waardoor er nog maar twee antwoordcategorieën (alleen ja of nee) overblijven in plaats van drie. Het antwoord 'ja, ooit geweest' valt dan weg en wordt 'nee'. Op deze wijze wordt er dus een dichotome variabele geconstrueerd. Op deze variabele zijn er vijf missende waarden in de dataset. De respondenten die op deze variabele een missende waarde hebben zullen niet worden meegenomen in de verdere analyse. De overige data van deze respondenten zullen worden verwijderd uit de dataset. Deze procedure zal gevolgd worden voor alle respondenten die een missende waarde scoren op één van de variabelen die worden meegenomen in de analyse. Een potentieel nadeel van deze 'listwise deletion' is dat er veel data verloren gaat. Respondenten kunnen bijvoorbeeld maar op één variabele een missende waarde hebben en toch worden dan de overige data niet meegenomen in de analyse. Zoals in het vervolg van dit stuk echter zal blijken zijn er op de overige variabelen niet veel missende waarden waardoor deze procedure gevolgd kan worden zonder dat er veel informatie verloren gaat.

De tweede indicator die wordt gebruikt om de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden te meten is het eventuele lidmaatschap van een politieke partij. Dit is een dichotome variabele waar alleen ja of nee op kan worden geantwoord. Op deze variabele zijn er twee missende waarden.

De derde indicator die wordt gebruikt is of de respondent vrijwilligerswerk doet of niet. In de originele dataset zijn er vier antwoordcategorieën op deze vraag. Dat zijn de volgende: 1. respondent doet alleen betaald werk, 2. respondent doet alleen vrijwilligerswerk, 3. respondent doet betaald werk en vrijwilligerswerk en tot slot, 4. respondent doet geen vrijwilligerswerk en geen betaald werk. Voor dit onderzoek is het louter van belang om te weten of een individu vrijwilligerswerk doet of niet. Er

zal daarom een dichotome variabele worden gecreëerd van de originele variabele. De respondenten die geen vrijwilligerswerk doen dus de respondenten die in categorie één en vier vallen zullen op die nieuwe variabele een 0 scoren. De respondenten die wel vrijwilligerswerk doen, dus de respondenten uit categorie twee en drie, zullen op de nieuwe variabele een score van 1 noteren. Er zijn twee missende waarden op deze variabele.

Burgerlijke staat is de vierde variabele die van belang wordt geacht in het vrijwillige sociale verband. In de originele dataset zijn er negen antwoordcategorieën voor deze vraag. Deze verschillende antwoordcategorieën zijn: getrouwd, in een geregistreerd partnerschap, uit elkaar maar nog steeds getrouwd, uit elkaar maar nog steeds in een geregistreerd partnerschap, gescheiden, verweduwd, voorheen in geregistreerd partnerschap nu uit elkaar, voorheen in geregistreerd partnerschap partner is overleden en tot slot nooit getrouwd en nooit in een geregistreerd partnerschap. Om theoretische en praktische redenen is het voor dit onderzoek niet noodzakelijk om een dusdanige hoeveelheid aan categorieën te hebben. Er is daarom gekozen om een aantal categorieën samen te voegen. Getrouwd en geregistreerd partnerschap worden één categorie namelijk 'getrouwd/geregistreerd' partnerschap. Uit elkaar zijn maar nog steeds in een geregistreerd partnerschap of getrouwd wordt ook één categorie namelijk 'uit elkaar'. De categorieën gescheiden en voorheen in geregistreerd partnerschap nu uit elkaar wordt ook één categorie, de categorie gescheiden. De categorieën verweduwd en voorheen in geregistreerd partnerschap partner is overleden wordt één categorie met de naam verweduwd. Tot slot blijft de categorie nooit getrouwd en nooit in geregistreerd partnerschap hetzelfde als in de originele dataset. Van de originele negen categorieën blijven er dus nog vijf over. Vervolgens zullen er voor de verdere analyse vier dummy variabelen worden gecreëerd zodat de verschillende groepen op een adequate wijze kunnen worden vergeleken. Op deze variabelen zijn er in totaal zeven missende waarden.

Tot slot wordt er in het vrijwillige sociale verband nog gekeken naar de samenstelling van het huishouden. Van belang daarbij is om er achter te komen of het individu samenwoont en of het individu thuiswonende kinderen heeft of ooit heeft gehad. Het heeft importantie om naast het vragen naar het feit of respondent thuiswonende kinderen heeft ook te vragen naar het feit of respondent ooit thuiswonende kinderen heeft gehad. Een respondent die inmiddels geen thuiswonende kinderen meer heeft maar vroeger wel heeft gehad is namelijk wellicht minder beïnvloedt door het proces van individualisering dan een persoon die op geen enkel moment thuiswonende kinderen heeft gehad. Daarnaast valt te verwachten dat een individu dat inmiddels geen thuiswonende kinderen meer heeft maar wel thuiswonende kinderen heeft gehad nog steeds contact heeft met deze kinderen. Ook in dat opzicht kan men dus spreken over een bepaalde mate van integratie in dit vrijwillige sociale verband. ingezet. Van de antwoorden op de twee vragen, of respondent thuiswonende kinderen heeft of dat respondent ooit thuiswonende kinderen heeft gehad, wordt één variabele gecreëerd. Een respondent die op dit moment thuiswonende kinderen heeft scoort daarbij een 1 op de vraag of respondent ooit

thuiswonende kinderen heeft gehad (waarbij 1= ja, 0= nee). De vraag of respondent op dit moment thuiswonende kinderen heeft leverde geen missende waarden op. De vraag of respondent ooit thuiswonende kinderen heeft gehad leverde 609 missende waarden op maar in 606 van de gevallen behelzen deze missende waarden gevallen waarin de kinderen op dit moment nog thuis wonen. In deze gevallen werd er op de vraag of men ooit thuiswonende kinderen heeft gehad “niet van toepassing” ingevuld. Op de nieuwe, gecreëerde variabele waarbij deze twee vragen zijn samengevoegd zijn er in totaal dus drie missende waarden.

Het al dan niet samenwonen met een partner is een dichotome variabele waar alleen met ja of nee op geantwoord kan worden. Mensen die niet samenwonen noteren op deze variabelen een score van 0, mensen die wel samenwonen een score van 1. Voor deze variabele zijn er geen missende waarden.

3.2.2 Semi-vrijwillige sociale verband

Om de mate van integratie in het semi-vrijwillige sociale verband te onderzoeken zal eerst worden gekeken naar het eventuele lidmaatschap van een kerkgenootschap van de respondent. Dit is een dichotome variabele waar alleen met ja of nee op geantwoord kan worden. Mensen die zichzelf niet als lid beschouwen van een kerkgenootschap noteren een score van 0 op deze vraag, mensen die zich wel als lid van een kerkgenootschap beschouwen scoren een 1. Op deze variabele zijn er twee missende waarden.

Indien de respondent aangeeft lid te zijn van een kerkgenootschap is het van belang om te onderzoeken hoe hoog de kerkelijke participatie ligt. Ook wanneer de respondent aangeeft zichzelf niet als lid van een kerkgenootschap te beschouwen is het van belang om te onderzoeken hoe hoog de kerkelijke participatie ligt. Men kan immers ook zonder lid te zijn van een kerkgenootschap religieus zijn en kerkelijk participeren.

De kerkelijke participatie wordt gemeten door te kijken naar het antwoord dat respondenten geven op de vraag hoe vaak zij naar religieuze diensten gaan afgezien van speciale gelegenheden als huwelijken en begrafenissen. De mogelijke antwoorden op deze vraag zijn als volgt: elke dag, meer dan 1 keer per week, 1 keer per week, ten minste 1 keer per maand, alleen op speciale religieuze dagen, minder vaak, nooit. Er zal een schaal worden gecreëerd die loopt van 0 tot en met 6 waarbij de waarde 0 voor nooit staat en de waarde 6 voor elke dag. Er zijn geen missende waarden op deze variabele. De mate van integratie in dit semi-vrijwillige sociale verband wordt aldus op een tweeledige wijze gemeten. Eerst wordt gekeken naar het feit of mensen zichzelf als lid beschouwen van een kerkgenootschap. Vervolgens wordt er onderzocht in hoeverre het al dan niet lid zijn van een kerkgenootschap de mate van solidariteit beïnvloedt. Ten tweede wordt er gekeken naar de kerkelijke participatie en de invloed van deze participatie op de mate van solidariteit.

3.2.3 Solidariteit

Solidariteit met ouderen. De mate van solidariteit met ouderen wordt gemeten door te kijken naar in welke mate men de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen. In de ESS wordt specifiek gevraagd in hoeverre het volgens de respondent de verantwoordelijkheid voor de overheid is om ervoor te zorgen dat ouderen een redelijke levensstandaard hebben. De antwoordcategorieën lopen van 0 (zou helemaal niet de verantwoordelijkheid van de overheid mogen zijn) tot en met 10 (zou volledig de verantwoordelijkheid van de overheid moeten zijn). De mate waarin het individu de overheid wel of juist niet verantwoordelijk houdt voor het voorzien van een redelijke levensstandaard voor ouderen fungeert als een uitstekende representant voor de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen en dus voor solidariteit met ouderen. Voor deze variabele geldt dat er zes missende waarden zijn.

Solidariteit met werklozen. De mate van solidariteit met werklozen wordt gemeten door te kijken naar in welke mate men de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. Ook hier wordt in de ESS op een specifieke wijze naar gevraagd. Er wordt namelijk gevraagd in hoeverre het volgens de respondent de verantwoordelijkheid van de overheid is om te voorzien in een redelijke levensstandaard voor werklozen. De antwoordcategorieën lopen opnieuw van 0 (zou helemaal niet de verantwoordelijkheid van de overheid mogen zijn) tot en met 10 (zou volledig de verantwoordelijkheid van de overheid moeten zijn). Ook voor deze vraag kan worden gesteld dat het individu dat een lage score aangeeft op deze vraag minder solidair is met werklozen dan een individu dat een hoge score noteert op deze vraag. Er zijn 18 missende waarden voor deze variabele.

3.3 Controlevariabelen

Om het effect van individualisering op de mate van solidariteit nauwkeurig te meten dient er in de analyse voor enkele variabelen gecontroleerd te worden. Drie voor de hand liggende variabelen waarbij in deze analyse voor gecontroleerd dient te worden zijn de leeftijd (geen missende waarden) van de respondent, het feit of de respondent al gepensioneerd is en het feit of de respondent al dan niet werkloos is.

Het al dan niet werkloos of gepensioneerd zijn van een respondent valt af te leiden uit een variabele waarbij wordt gevraagd naar de hoofdactiviteit van de respondent over de afgelopen zeven dagen. De originele variabele kent acht categorieën. Die categorieën zijn: 1, betaald werk 2, opleiding 3, werkloos, zoekend naar een baan 4, werkloos, niet op zoek naar een baan 5, permanent ziek of invalide 6, gepensioneerd 8, huishoudelijk werk, oppassen op kinderen en overig en tot slot 9, overig. Categorie zeven is maatschappelijk werk of in dienst (van het leger) maar dat komt niet voor in de Nederlandse dataset. Voor dit onderzoek zullen de beide ‘werkloos’ categorieën worden samengetrokken waardoor er in totaal zeven categorieën over zullen blijven. Vervolgens worden er zes

dummy-variabelen gemaakt zodat de verschillende groepen op een adequate wijze kunnen worden vergeleken. In totaal zijn er acht missende waarden op deze variabelen.

Het is van belang om voor werkloosheid, leeftijd en het al dan niet met pensioen zijn te controleren. Indien een respondent de pensioengerechtigde leeftijd heeft bereikt of bijna heeft bereikt bestaat immers de mogelijkheid dat de mate waarin deze respondent solidair is met ouderen niet zo zeer wordt verklaard door zijn of haar mate van integratie in de twee afzonderlijke sociale verbanden maar veeleer door het feit dat het in het eigen belang is van dit individu om solidair te zijn met deze leeftijdsgroep. Een soortgelijk argument kan worden aangedragen voor de noodzakelijkheid om te controleren voor het feit of een individu werkloos is. Een respondent die werkloos is zal, zo valt logischerwijs te verwachten, een hogere mate van solidariteit hebben met werklozen dan een respondent die niet werkloos is, los van de mate van integratie in de twee sociale verbanden. Daarnaast kan worden verwacht dat werkloosheid en het reeds hebben bereikt of het bijna bereikt hebben van de pensioengerechtigde leeftijd de mate van integratie in sociale verbanden beïnvloedt. Zo hebben mensen die geen betaalde arbeid meer verrichten meer tijd om vrijwilligerswerk te doen en is het minder waarschijnlijk dat zij aangesloten zijn bij een vakbond. Kortom, omdat werkloosheid, leeftijd en gepensioneerd zijn van invloed kunnen zijn op zowel de afhankelijke als de onafhankelijke variabelen is het van belang om in de analyse te controleren voor leeftijd en het al dan niet gepensioneerd zijn en werkloosheid.

Naast het controleren voor daadwerkelijke werkloosheid van een respondent wordt het van belang geacht om te controleren voor het feit of de respondent verwacht dat het waarschijnlijk is dat hij of zij in de komende 12 maanden werkloos wordt. Indien een individu deze kans groot acht bestaat immers de mogelijkheid dat dit de mate van solidariteit beïnvloedt, los van de huidige mate van integratie in de twee afzonderlijke sociale verbanden. De vraag of respondent het waarschijnlijk acht dat hij zonder werk komt te zitten in de komende 12 maanden wordt gesteld in de ESS. Op deze vraag waren vijf antwoorden mogelijk: 1, totaal niet waarschijnlijk 2, niet erg waarschijnlijk 3, waarschijnlijk 4, erg waarschijnlijk en tot slot 5, niet meer aan het werk en niet meer op zoek naar werk. Deze vraag werd ook gesteld aan mensen die ten tijde van de enquête werkloos waren. Om de schaal van deze variabele op een logischere wijze op te laten lopen is de variabele hergecodeerd. De originele categorie 5, “niet meer aan het werk en niet meer op zoek naar werk” krijgt een score van 0 toegekend op deze nieuwe variabele. De categorieën 1 tot en met 4 blijven op de nieuwe variabele gelijk met de originele variabele. Op deze variabele zijn er 27 missende waarden.

Sekse is een variabele waar tevens voor gecontroleerd dient te worden. Uit onderzoek van Atkinson (1986) blijkt dat het geslacht van een persoon van invloed is op de mate van solidariteit. Daarnaast kan geslacht van invloed zijn op de mate waarin een individu is geïntegreerd in sociale verbanden. Daarbij valt met name te denken aan het feit dat vrouwen na een echtscheiding vaker voor de kinderen blijven zorgen en daardoor dus eerder thuiswonende kinderen zullen hebben dan mannen.

Op de variabele sekse zullen de mannen een score van 0 toegekend krijgen. Vrouwen krijgen een score van 1, er zijn geen missende waarden op de variabele sekse.

Tot slot dient er ook nog te worden gecontroleerd voor opleiding. Bij opleiding wordt gekeken naar de hoogst afgeronde opleiding van de respondent. De originele variabele kent dertien categorieën. Voor onderhavige analyse is een dergelijke hoeveelheid aan categorieën niet noodzakelijk en omslachtig. Er zullen derhalve een aantal categorieën worden samengevoegd. Hierdoor blijven er nog acht categorieën over: 1, lager onderwijs of minder 2, lager beroepsonderwijs 3, MAVO 4, MBO 5, HAVO 6, VWO 7, HBO en tot slot 8, wetenschappelijk onderwijs. Op deze variabele is slechts sprake van één missende waarde.

Het controleren voor opleiding is van belang omdat het al sinds lange tijd bewezen is dat de hoogte van de opleiding de normen, waarden en opvattingen van het individu beïnvloedt (zie onder andere: Weil, 1985). Niet alleen de waarden en normen van het individu worden door de hoogte van de opleiding beïnvloed, maar ook maatschappelijke participatie en integratie in sociale verbanden bijvoorbeeld politieke participatie (Kam & Palmer, 2008) en huwelijkskansen en partnerkeuze (Elder, 1969) worden beïnvloed door of vertonen samenhang met de hoogte van de opleiding. Ook voor opleiding geldt dus dat zowel de afhankelijke als de onafhankelijke variabelen in dit onderzoek kunnen worden beïnvloed, derhalve is het van belang om voor opleiding te controleren.

Alle variabelen die in de analyse worden meegenomen zijn nu in kaart gebracht. In totaal zijn er 81 missende waarden. Respondenten die op minimaal één variabele een missende waarde hebben worden uitgesloten van de analyse. Van de oorspronkelijke 1778 respondenten blijven er daarom nu nog 1710 over. Er vallen dus 68 respondenten af die minimaal één missende waarde hebben.

4. Data analyse

4.1 Beschrijvende statistiek

Om een goed overzicht te geven van alle variabelen zijn in tabel 4.1 voor alle variabelen beschrijvende statistieken opgenomen. In deze tabel zijn voor alle variabelen minimum en maximum waarden weergegeven. Indien relevant zijn er ook gemiddelden, standaarddeviaties en proporties in verwerkt. Daarnaast wordt per variabele het aantal missende waarden vermeld.

Tabel 4.1: Beschrijvende statistiek

	min	max	mean	SD	missings	proportie
<i>Integratie in vrijwillige verbanden</i>						
Vakbondslid	0	1			5	0.17
Thuiswonende kinderen of ooit gehad	0	1			0	0.64
Vrijwilligerswerk	0	1			2	0.33
Lid politieke partij	0	1			2	0.05
Burgerlijke staat	0	4			7	
Getrouwd/geregistreerd partnerschap	0	1			0	0.52
Uit elkaar	0	1			0	0.06
Gescheiden	0	1			0	0.11
Partner overleden	0	1			0	0.10
Overleden	0	1			0	0.25
<i>Integratie in semi-vrijwillige verbanden</i>						
Lid van kerkgenootschap	0	1			2	0.41
Kerkelijke participatie	0	6	1.21	1.55	0	
<i>Afhankelijke variabelen</i>						
Overheid verantwoordelijk voor ouderen	0	10	7.72	1,43	6	
Overheid verantwoordelijk voor werklozen	0	10	6.31	1.65	18	
<i>Controlevariabelen</i>						
Geslacht (vrouw = 1)	0	1			0	0.54
Leeftijd	15	95	49.31	17.78	0	
Opleidingsniveau	1	8	4.38	2.20	1	
Waarschijnlijkheid werkloosheid	0	4	1.28	0.94	27	
Belangrijkste activiteit laatste 7 dagen	1	8			8	
Werk	0	1			0	0.53
Op school	0	1			0	0.06
Werkloos	0	1			0	0.02
Ziek/invalid	0	1			0	0.04
Huishouden	0	1			0	0.15
Gepensioneerd	0	1			0	0.19

N = 1710

Gebaseerd op European Social Survey 2008

Wat direct opvalt wanneer naar tabel 4.1 gekeken wordt, is dat mensen de overheid in aanzienlijke mate verantwoordelijk houden voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen en werklozen. Tevens is opvallend dat daarbij mensen de overheid in sterkere mate verantwoordelijk houden voor het voorzien van een redelijke levensstandaard voor ouderen dan dat zij de overheid verantwoordelijk houden voor het voorzien van een redelijke levensstandaard voor werklozen. Dit is af te leiden uit het verschil in gemiddeldes dat wordt weergegeven in tabel 4.1 tussen deze twee variabelen. Echter devieren de opvattingen over werklozen wel sterker dan opvattingen over ouderen.

Wat betreft de integratie in vrijwillige sociale verbanden valt op te merken dat de meerderheid van de mensen thuiswonende kinderen hebben of ooit hebben gehad, getrouwd zijn, geen vrijwilligerswerk doen, niet lid van een vakbond zijn en niet lid zijn van een politieke partij. Dit impliceert dat mensen het sterkst zijn geïntegreerd in sociale, familiale verbanden. Met betrekking tot de integratie in het semi-vrijwillige sociale verband is het opvallend dat uit deze cijfers blijkt dat er nog steeds, ondanks het proces van individualisering, relatief veel mensen lid zijn een kerkelijk genootschap. Namelijk, nog altijd ruim 41 procent van de respondenten beschouwt zichzelf als lid van een kerkelijk genootschap. De mate van kerkelijke participatie kan echter niet hoog genoemd worden. De gemiddelde kerkelijke participatie is 1.21 wat betekent dat mensen over het algemeen niet vaak religieuze diensten bijwonen.

Verder blijkt bij nadere inspectie van de variabelen dat een aantal variabelen niet normaal verdeeld zijn. Aangezien de steekproef in dit onderzoek 1710 respondenten bedraagt, hoeft deze schending van de normaliteit echter niet als problematisch te worden beschouwd. Volgens Agresti en Finlay (2009) mag normaliteit bij een steekproef van 30 personen of meer worden aangenomen.

4.2 Correlaties tussen ordinale variabelen en de afhankelijke variabelen

Voor de controlevariabelen opleidingsniveau, leeftijd en de variabele kerkparticipatie uit het semi-vrijwillige verband zijn allen een Spearman correlatie uitgevoerd. De correlatiecoëfficiënten zijn terug te vinden in onderstaande tabel. Het blijkt dat leeftijd positief verband houdt met beide afhankelijke variabelen ($r = 0.11$, $p < 0.01$) en ($r = 0.07$, $p < 0.01$). Dit impliceert dat naarmate mensen ouder worden zij de overheid meer verantwoordelijk houden voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen en werklozen. Voor opleidingsniveau geldt daarentegen dat het negatief verband houdt met de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen ($r = -0.12$, $p < 0.01$). Dit betekent dat naarmate mensen hoger zijn opgeleid zij de overheid in mindere mate verantwoordelijk houden voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen. Voor kerkelijke participatie is geen verband gevonden, de mate waarin mensen kerkelijk participeren heeft geen invloed op de mate van solidariteit met ouderen en werklozen.

Tabel 4.2: Correlaties tussen ordinale variabelen en afhankelijke variabelen

	Werklozen	Ouderen
Leeftijd	r =0.11**	r =0.07**
Opleidingsniveau	r =0.03	r = -0.12**
Kerkparticipatie	r =0.03	r =0.01

N = 1710 **p<0.01

Gebaseerd op European Social Survey 2008

4.3 Vergelijking gemiddelde scores op afhankelijke variabelen.

Tabel 4.3 geeft de verschillen weer in de gemiddelde score van de dichotome variabelen op de twee afhankelijke variabelen. Hiervoor zijn independent-sample T-Tests uitgevoerd. De waarden 0 en 1 geven aan of er bevestigend is geantwoord op de betreffende vraag. Ten eerste wordt wederom duidelijk dat men de overheid in grotere mate verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen dan voor werklozen. Dit is af te leiden uit het feit dat de gemiddelde scores voor solidariteit met werklozen een maximum hebben van 6.46, terwijl solidariteit met ouderen een minimum gemiddelde score heeft van 7.62.

Tabel 4.3: Verschillen in gemiddelden voor dichotome variabelen

	waarden	werklozen	Ouderen
Lid vakbond	0	$\mu = 6.31$	$\mu = 7.73$
	1	$\mu = 6.29$	$\mu = 7.67$
Lid politieke partij	0	$\mu = 6.29^*$	$\mu = 7.72$
	1	$\mu = 6.62^*$	$\mu = 7.76$
Vrijwilligerswerk	0	$\mu = 6.27$	$\mu = 7.75$
	1	$\mu = 6.37$	$\mu = 7.66$
Samenwonen	0	$\mu = 6.35$	$\mu = 7.72$
	1	$\mu = 6.28$	$\mu = 7.72$
Kinderen	0	$\mu = 6.35$	$\mu = 7.69$
	1	$\mu = 6.28$	$\mu = 7.74$
Lidmaatschap kerk	0	$\mu = 6.24^*$	$\mu = 7.69$
	1	$\mu = 6.39^*$	$\mu = 7.77$
Geslacht	0	$\mu = 6.33 = \text{man}$	$\mu = 7.68 = \text{man}$
	1	$\mu = 6.29 = \text{vrouw}$	$\mu = 7.75 = \text{vrouw}$
Werk	0	$\mu = 6.46^*$	$\mu = 7.83^*$
	1	$\mu = 6.17^*$	$\mu = 7.62^*$

N = 1710

*p<.05

Gebaseerd op European Social Survey 2008

Uit bovenstaande tabel wordt tevens duidelijk dat er weinig significante verschillen zijn tussen de gemiddelde scores op de afhankelijk variabelen. Wel is te zien dat wanneer men lid is van een politieke partij men de overheid in grotere mate verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een

redelijke levensstandaard voor werklozen dan wanneer men niet lid is van een politieke partij. Hetzelfde geldt voor wanneer men lid is van een kerkgenootschap en wanneer men geen werk heeft. Zowel mensen die lid zijn van een kerk als mensen die geen werk hebben houden de overheid in sterkere mate verantwoordelijk voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor werklozen dan mensen die geen lid zijn van een kerk en mensen die wel werk hebben. Ook is te zien dat wanneer men geen werk heeft men de overheid in hogere mate verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor ouderen. Voor alle overige dichotome variabelen geldt dat de gemiddelden niet significant van elkaar verschillen. Dit betekent dat er geen verschil is in de mate van solidariteit met zowel ouderen als werklozen tussen die groepen. Het al dan niet lid zijn van een vakbond, het al dan niet doen van vrijwilligerswerk, het al dan niet samenwonen, het al dan niet hebben van kinderen en het geslacht van de persoon leveren dus geen verschillen op in de gemiddelde mate van solidariteit met ouderen en werklozen.

5. Resultaten

5.1 Regressiemodellen voor solidariteit met werklozen

Om het effect van de mate van integratie in de sociale verbanden op de mate van de verschillende vormen van solidariteit te onderzoeken worden er zes regressieanalyses uitgevoerd. De eerste drie modellen hebben betrekking op solidariteit met werklozen. De overige drie modellen hebben betrekking op solidariteit met ouderen en zullen in de volgende paragraaf behandeld worden. In het eerste model worden de variabelen van het semi-vrijwillige sociale verband getoetst samen met de controlevariabelen. Het tweede model bestaat uit de variabelen van het vrijwillige sociale verband en de controle variabelen. Vervolgens omvat het derde model zowel de variabelen uit het semi-vrijwillige sociale verband als het vrijwillige sociale verband samen met de controlevariabelen. De eerste drie modellen zijn allemaal terug te vinden in tabel 5.1.

Uit model één blijkt dat de mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden (lid zijn van een kerkgenootschap en de mate van kerkelijke participatie) geen significant effect heeft op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor werklozen. De enige significante effecten gaan uit van een aantal controlevariabelen. Zo zorgt de leeftijd van de respondent voor een positief significant effect, hoe hoger de leeftijd hoe meer het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor voorzien in een redelijke levensstandaard voor werklozen. Ook de hoogte van de opleiding die een respondent heeft behaald speelt een significante rol. Hoe hoger de afgeronde opleiding van de respondent hoe hoger de mate waarin dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor werklozen. Op dit moment nog op school zitten heeft een gelijk effect. Tot slot is op dit moment werkloos zijn ook significant van invloed op de mate van solidariteit met werklozen. Wanneer een persoon werkloos is houdt hij of zij de overheid in hogere mate verantwoordelijk voor een redelijke levensstandaard voor werklozen. De kans om in de komende 12 maanden werkloos te worden heeft echter geen significant effect op de mate van solidariteit met werklozen.

Tabel 5.1: Ongestandaardiseerde bèta's voor het effect van de mate van integratie in sociale verbanden op solidariteit met werklozen

	model 1		model 2		model 3	
	B	s.e.	B	s.e.	B	s.e.
Constante	5.071		4.978		4.951	
<i>Semi- vrijwillig verband</i>						
Lid kerkgenootschap	0.045	0.104			0.033	0.105
Kerkbezoek	0.025	0.033			0.019	0.033
<i>Vrijwillig verband</i>						
Lid politieke partij			0.167	0.183	0.141	0.185
Lid vakbond			-0.030	0.107	-0.027	0.107
Vrijwilligerswerk			0.036	0.085	0.023	0.086
Samenwonen			-0.018	0.159	-0.011	0.160
Kinderen			-0.023	0.102	-0.021	0.102
Nooit partner gehad			0.137	0.160	0.153	0.161
Uit elkaar			0.583	0.559	0.575	0.559
Gescheiden			-0.326	0.199	-0.304	0.200
Partner overleden			-0.103	0.214	-0.098	0.214
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd	0.170**	0.003	0.020**	0.004	0.020**	0.004
Opleidingsniveau	0.064**	0.019	0.059**	0.019	0.060**	0.019
Kans op werkloosheid	0.022	0.048	0.020	0.048	0.019	0.048
Sekse	-0.013	0.082	0.026	0.085	0.021	0.085
Op school	0.827**	0.186	0.752**	0.196	0.739**	0.197
Werkloos	0.855**	0.283	0.920	0.286	0.924**	0.286
Ziek/invalidite	0.347	0.209	0.362	0.210	0.363	0.210
Gepensioneerd	0.004	0.153	-0.058	0.156	-0.065	0.156
Huishouden	-0.037	0.128	-0.061	0.132	-0.066	0.133
Verklaarde variantie	0.036		0.041		0.043	

N = 1710

* P<0.05

**p<0.01

Gebaseerd op European Social Survey 2008

Uit model twee blijkt dat de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden eveneens geen effect heeft op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor werklozen. Geen van de indicatoren in het vrijwillige sociale verband heeft een significant effect op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor werklozen. Gescheiden zijn ($p = 0.101$) is bij eenzijdige toetsing weliswaar bijna significant, en zoals verwacht negatief, maar niet helemaal. Verder hebben de variabelen uit het vrijwillige sociale verband

geen effect. Of men lid is van een vakbond, lid is van een politieke partij, kinderen heeft of samenwoont is niet van invloed op de mate van solidariteit met werklozen. Gelijk aan model 1 gaan ook in model 2 de enige significante effecten uit van de leeftijd van de respondent, het opleidingsniveau van de respondent, op dit moment op school zitten en op dit moment werkloos zijn. De effecten hebben dezelfde richting als in model 1. Dus hoe hoger de leeftijd en hoe hoger het opleidingsniveau van de respondent hoe meer dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor werklozen. Hetzelfde geldt voor op dit moment op school zitten en op dit moment werkloos zijn.

Tot slot zijn in model drie de beide sociale verbanden samengevoegd en in één model getoetst. De resultaten blijven hierbij hetzelfde. Nog steeds blijven alleen de vier eerder genoemde controlevariabelen significant van invloed op de mate van solidariteit met werklozen. Wel gaat de verklaarde variantie een fractie omhoog met het samenvoegen van de twee modellen (van 0.036 en 0.041 in de afzonderlijke modellen naar 0.043 in het samengevoegde model). Dit is echter maar een zeer kleine stijging en ook niet verwonderlijk omdat het invoegen van meer predictoren in een regressiemodel haast automatisch leidt tot een hogere verklaarde variantie.

Bovenstaande drie modellen zijn nogmaals gedraaid met dummy-variabelen voor opleidingsniveau (modellen niet toegevoegd). Het resultaat van deze analyses was hetzelfde namelijk, hoe hoger het opleidingsniveau hoe hoger de mate waarin men solidair is met werklozen.

5.2 Regressiemodellen voor solidariteit met ouderen.

Om het effect van de mate van integratie in de sociale verbanden op solidariteit met ouderen te toetsen worden eveneens drie regressieanalyses uitgevoerd. In het eerste model wordt de mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden getoetst samen met de controlevariabelen. Het tweede model bestaat uit vrijwillige sociale verbanden inclusief controlevariabelen. En het derde model omvat de integratie in beide sociale verbanden waarbij eveneens de controlevariabelen zijn toegevoegd.

Uit model vier in tabel 5.2 blijkt dat de mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden geen significant effect heeft op de mate van solidariteit met ouderen. Zowel lidmaatschap van een kerk als de mate waarin men de kerk bezoekt hebben geen significant effect op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen. Alleen de hoogte van de opleiding die de respondent heeft afgerond heeft een negatief significant effect. Hoe hoger de opleiding van het individu hoe minder dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor ouderen. Op dit moment ziek of invalide zijn ($p = 0.065$) en op dit moment werkloos zijn ($p = 0.086$) zouden bij eenzijdige toetsing eveneens significant zijn geweest. Met betrekking tot deze variabelen zijn echter in dit verband geen hypothesen opgesteld waardoor eenzijdige toetsing niet mogelijk is. De leeftijd van de respondent en het feit of de respondent al dan niet gepensioneerd is hebben geen significant effect op de mate van

solidariteit met ouderen. Met andere woorden, hoe oud een persoon is en het feit of een persoon al gepensioneerd is heeft geen effect op de mate waarin deze persoon de overheid verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen.

Tabel 5.2: Ongestandaardiseerde bèta's voor het effect van de mate van integratie in sociale verbanden op solidariteit met ouderen

	model 4		model 5		model 6	
	B	s.e.	B	s.e.	B	s.e.
Constante	7.837		8.279		8.282	
<i>Semi- vrijwillig verband</i>						
Lid kerkgenootschap	0.043	0.091			0.025	0.091
Kerkbezoek	-0.012	0.029			-0.015	0.029
<i>Vrijwillig verband</i>						
Lid politieke partij			0.033	0.159	0.044	0.161
Lid vakbond			-0.005	0.093	-0.006	0.093
Vrijwilligerswerk			-0.069	0.074	-0.064	0.075
Samenwonen			-0.282*	0.139	-0.283*	0.139
Kinderen			-0.074	0.088	-0.075	0.089
Nooit partner gehad			0.349*	0.139	-0.353*	0.140
Uit elkaar			-0.371	0.487	-0.369	0.487
Gescheiden			-0.520**	0.173	-0.523**	0.174
Partner overleden			-0.256	0.186	-0.256	0.186
<i>Controlevariabelen</i>						
Leeftijd	0.002	0.003	0.001	0.003	0.001	0.003
Opleidingsniveau	-0.060**	0.016	-0.057**	0.017	-0.057**	0.017
Sekse	0.025	0.072	0.051	0.074	0.053	0.074
Op school	-0.099	0.160	-0.160	0.170	-0.153	0.170
Werkloos	0.412	0.240	0.455	0.242	0.452	0.242
Ziek/Invalide	0.335	0.182	0.370*	0.183	0.366*	0.183
Gepensioneerd	0.112	0.130	0.086	0.133	0.085	0.133
Huishouden	0.106	0.111	0.082	0.115	0.082	0.115
verklaarde variantie	0.019		0.020		0.021	

N = 1170

* $p < 0.05$

** $p < 0.01$

Gebaseerd op European Social Survey 2008

Uit model vijf blijkt dat een aantal indicatoren uit het vrijwillige sociale verband wel een significant effect hebben op de mate van solidariteit met ouderen. Zo zijn mensen die nooit een partner hebben gehad en mensen die gescheiden zijn minder solidair met ouderen dan mensen die zijn getrouwd of in

een geregistreerd partnerschap zitten. Ongehuwd samenwonen heeft ook een significant effect op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke levensstandaard voor ouderen. Dit effect is echter, anders dan verwacht, negatief. Mensen die ongehuwd samenwonen houden de overheid in mindere mate verantwoordelijk voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen dan mensen die niet samenwonen. Verder heeft de hoogte van de opleiding die de respondent heeft afgerond een significant negatief effect op de mate van solidariteit met ouderen. Hoe hoger de opleiding van het individu hoe minder dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen. Tot slot heeft ook het op dit moment ziek of invalide zijn een significant effect op de mate van solidariteit met ouderen. Mensen die ziek of invalide zijn houden de overheid in sterkere mate verantwoordelijk voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen dan mensen die werk hebben. Verder zijn de leeftijd van de respondent en het al dan niet gepensioneerd zijn opnieuw niet significant van invloed op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor het voorzien in een redelijke levensstandaard voor ouderen.

In model zes zijn de beide sociale verbanden weer samengevoegd. Er treden geen grote verschillen op door het samenvoegen van de beide sociale verbanden. Samenwonen, gescheiden zijn of nooit een partner hebben gehad vertonen nog steeds een significant effect in dezelfde richting. Ook het opleidingsniveau vertoont nog steeds een negatief significant effect. Ziek of invalide zijn is nog steeds positief significant van invloed op de mate van solidariteit met ouderen. Wanneer het semi-vrijwillige sociale verband en het vrijwillige sociale verband samen worden gevoegd in een model blijkt dat de verklaarde variantie niet noemenswaardig toeneemt. De verklaarde variantie in het vierde model is 0.019 en stijgt naar 0.020 in het vijfde model. In het zesde model stijgt dit naar 0.021.

Ook de modellen vier, vijf en zes zijn nogmaals gedraaid met dummy-variabelen voor opleidingsniveau (modellen niet toegevoegd). Het resultaat was hetzelfde, hoe hoger het opleidingsniveau hoe lager de mate van solidariteit met ouderen.

6. Conclusie

6.1 Onderzoeksvraag en hypothesen, bevestiging of verwerping?

Het hoofddoel van onderhavig onderzoek was om te bestuderen of het proces van individualisering van invloed is op de algehele mate van solidariteit. Eerder onderzoek heeft niet uitgewezen dat een toenemende trend van individualisering tot een afname in solidariteit heeft geleid (zie o.a. De Beer, 2006). Dit onderzoek heeft zich onderscheiden van eerder onderzoek door zowel het proces van individualisering als de mate van solidariteit op een zeer specifieke wijze te meten. Er werd daarbij gekeken naar in hoeverre de mate van integratie in diverse sociale verbanden de houding van mensen bepaalt met betrekking tot het verantwoordelijk houden van de overheid voor verschillende gebieden van de sociale zekerheid. Concreet werd er onderzocht of en in welke mate de integratie van mensen in semi-vrijwillige en vrijwillige sociale verbanden van invloed is op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen en werklozen. De hoofdvraag van dit onderzoek luidde dan ook als volgt: *In hoeverre bepaalt de mate waarin een individu is geïntegreerd in diverse sociale verbanden de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor verschillende gebieden van de sociale zekerheid?*

Op basis van de reeds beschikbare theorie omtrent dit onderwerp waren de verwachtingen bij deze onderzoeksvraag als volgt: *De mate waarin een individu is geïntegreerd in het semi-vrijwillige sociale verband heeft geen effect op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen* (hypothese 1). Deze hypothese werd bevestigd, zowel lidmaatschap van een kerk als de mate van kerkelijke participatie hebben geen significant effect op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen.

Verder werd er verwacht dat: *De mate waarin een individu is geïntegreerd in het semi-vrijwillige sociale verband ook geen effect heeft op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een redelijke inkomensvoorziening voor werklozen* (hypothese 2). Deze hypothese werd andermaal bevestigd. Zowel lidmaatschap van een kerkgenootschap als de mate van kerkelijke participatie blijken geen effect te hebben op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. Blijkbaar is de mate waarin een individu is geïntegreerd in semi-vrijwillige sociale verbanden inderdaad niet van invloed op de mate waarin dat individu solidair is met verschillende bevolkingsgroepen. Deze resultaten komen overeen met de resultaten uit het onderzoek van bijvoorbeeld de Beer (2006) en Komter (2004) waarin ook weinig bewijs werd gevonden voor een afname van de algehele solidariteit als gevolg van het proces van individualisering.

Omdat er werd verondersteld dat de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden meer over het karakter van het individu zegt waren de hypothesen over deze vorm van sociale integratie

anders van aard. Verwacht werd namelijk dat: *Hoe minder het individu was geïntegreerd in vrijwillige sociale verbanden hoe minder dit individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen* (hypothese 3). Deze hypothese werd voor een deel bevestigd. Mensen die zijn gescheiden of nooit een partner hebben gehad houden de overheid namelijk in mindere mate verantwoordelijk voor een inkomensvoorziening voor ouderen dan mensen die getrouwd zijn of een geregistreerd partnerschap hebben. De overige indicatoren die in dit onderzoek zijn gebruikt om de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden te meten namelijk, lidmaatschap van een vakbond, lidmaatschap van een politieke partij, het al dan niet doen van vrijwilligerswerk en het al dan niet hebben van kinderen hebben geen effect op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen. De laatste indicator namelijk, samenwonen, vertoont zelfs een onverwacht negatief effect op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen. Blijkbaar houden mensen die samenwonen de overheid hier minder verantwoordelijk voor en zijn zij dus minder solidair met ouderen dan mensen die niet samenwonen. Hierbij dient wel te worden vermeld dat het gaat om ongehuwd samenwonenden.

Gezien het grote aantal indicatoren die geen of zelfs een tegengesteld effect hebben op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen moet hypothese drie grotendeels worden verworpen.

Tot slot is er gekeken naar het effect van de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. De verwachting daarbij was dat: *Hoe minder het individu is geïntegreerd in het vrijwillige sociale verband hoe minder het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen* (hypothese 4). Geen van de indicatoren die zijn gebruikt om de mate van integratie in het vrijwillige sociale verband te meten heeft een effect op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. Een aantal indicatoren, te weten, lidmaatschap van een vakbond, samenwonen en het hebben van kinderen vertonen zelfs een niet significant negatief effect. Hypothese vier moet dan ook worden verworpen.

Concluderend kan worden gesteld dat het antwoord op de onderzoeksvraag als volgt moet luiden: De mate waarin een individu is geïntegreerd in diverse sociale verbanden heeft weinig tot geen invloed op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor verschillende gebieden van de sociale zekerheid. Met andere woorden, in dit onderzoek is geen bewijs gevonden van een afname in solidariteit als gevolg van het proces van individualisering in Nederland. Slechts een drietal indicatoren uit het vrijwillige sociale verband te weten, gescheiden zijn, nooit een partner hebben gehad en ongehuwd samenwonen, zijn van invloed op de mate van solidariteit met ouderen. Toch valt er voor een meerderheid van de indicatoren uit het vrijwillige sociale verband geen effect

waar te nemen op de mate van solidariteit met ouderen en werklozen. De mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden heeft geen enkel effect op de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen en werklozen.

6.2 Verklaringen voor het gebrek aan gevonden verbanden

Het gebrek aan gevonden verbanden tussen de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden en de mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen of ouderen is onverwacht en op basis van dit onderzoek ook niet geheel verklaarbaar. Voor het uitblijven van het effect van een aantal indicatoren valt echter wel een voorzichtige verklaring te geven. Zo kan het lidmaatschap van een politieke partij of een vakbond bijvoorbeeld wel leiden tot meer solidariteit in de eigen kring maar hoeft dit lidmaatschap zeker niet te betekenen dat het individu ook meer solidair wordt met mensen die niet tot deze groep behoren (De Beer, 2006). Ook voor het negatieve effect van ongehuwd samenwonen op de mate van solidariteit met ouderen en in minder sterke mate met werklozen valt wel een verklaring te vinden. Schnabel (2004) gaf al te kennen dat het steeds langer ongehuwd samenwonen van jongere stellen een teken is van de behoefte van het individu om vast te blijven houden aan de eigen identiteit. In dit licht bezien kunnen dus juist mensen die wel samenwonen maar niet de beklemmende verbintenis van een huwelijk of een geregistreerd partnerschap aangaan worden gezien als sterk beïnvloed door het proces van individualisering. Juist deze mensen zijn dus meer individualistisch van aard en minder solidair met hun medemens.

6.3 Overige (opvallende) bevindingen

Naast de hypothesen die in dit onderzoek zijn opgesteld werden er op basis van de reeds bestaande literatuur een aantal andere verwachtingen uitgesproken die niet zijn gespecificeerd in een toetsbare hypothese. Zo bestond er de verwachting dat mensen meer solidair zouden zijn met ouderen dan met werklozen omdat ouderdom iets is wat ons allemaal zal overkomen en werkloosheid verondersteld wordt iets te zijn dat in zeker mate te voorkomen valt. Het blijkt inderdaad zo te zijn dat mensen de overheid gemiddeld in hogere mate verantwoordelijk houden voor een redelijke inkomensvoorziening voor ouderen dan voor werklozen. Of de verklaring daarvoor ook de hierboven geschetste verklaring is valt echter niet te zeggen. Zoals gezegd is in dit onderzoek deze hypothese niet opgesteld en dus ook niet getest. Een dergelijke verklaring valt aan de hand van dit onderzoek dus niet te geven.

De tweede verwachting in dit onderzoek die niet in een hypothese is vervat is het feit dat er wel een effect van de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden op de mate van solidariteit werd verwacht en niet van de mate van integratie in semi-vrijwillige sociale verbanden omdat de mate van integratie in vrijwillige sociale verbanden meer over het karakter van het individu zegt dan de mate van integratie in semi-vrijwillige verbanden. Deze verwachting is niet uitgekomen. Hoewel de enige significante effecten van de in dit onderzoek gespecificeerde variabelen wel uitgingen van

burgerlijke staat en het samenwonen met een partner en dus van het vrijwillige sociale verband valt niet te zeggen dat het geheel van vrijwillige sociale verbanden een sterker effect heeft op de mate van solidariteit dan het geheel van semi-vrijwillige sociale verbanden. Dit valt op te maken aan de relatief gelijke verklaarde varianties van de verschillende regressiemodellen.

Wat verder opvalt wanneer naar de resultaten uit de analyses wordt gekeken is dat een aantal controlevariabelen waarvan met enige stelligheid werd verwacht dat ze een effect zouden hebben op de mate waarin een individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen of ouderen geen effect blijken te hebben. Zo blijkt bijvoorbeeld dat, geheel in lijn met de verwachting, werkloosheid weliswaar de mate van solidariteit met werklozen verhoogd maar de kans om in de komende 12 maanden werkloos te worden heeft geen effect op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. Dit is tegengesteld aan de verwachting dat mensen die het waarschijnlijk achten om in de komende 12 maanden werkloos te worden uit eigen belang meer solidair zijn met werklozen. Wellicht wordt het uitblijven van dit effect veroorzaakt door het feit dat het relatief kleine aantal van 148 respondenten aan heeft gegeven dat zij het waarschijnlijk of zelfs erg waarschijnlijk achtten om in de komende 12 maanden werkloos te worden.

Voorts is het opmerkelijk om te zien dat de leeftijd van de respondent en het feit of hij of zij zelf gepensioneerd is geen significant effect blijken te hebben op de mate waarin dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen. Er is dus geen sprake van een toenemende solidariteit met ouderen indien de leeftijd van het individu toeneemt of zelfs wanneer hij of zij gepensioneerd is. Ook hier lijkt er dus geen sprake van solidariteit uit eigen belang, wat opmerkelijk is te noemen. De leeftijd van de respondent heeft wel een significant effect op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen. Met andere woorden, hoe ouder iemand is hoe meer solidair deze persoon is met werklozen. Een verklaring voor dit gevonden effect kan zijn dat oudere mensen vaak een langere arbeidscarrière hebben gehad waarin zij zelf ongewild werkloos zijn geraakt. Zij kennen het reilen en zeilen van de arbeidsmarkt, en daarom zouden ouderen in hogere mate vinden dat werklozen ondersteund moeten worden wanneer zij zich in een precaire situatie bevinden (Komter, 2004).

Tot slot is er nog een opvallend fenomeen waar te nemen. De hoogte van de opleiding die een respondent heeft afgerond blijkt in alle modellen van invloed te zijn op de mate waarin het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor werklozen en ouderen. Voor de mate van solidariteit met werklozen geldt dat hoe hoger de opleiding dat het individu heeft afgerond, hoe meer dat individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor die bevolkingsgroep. Voor solidariteit met ouderen geldt echter precies het omgekeerde, hoe hoger de opleiding van het individu hoe minder het individu de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor ouderen. Het is complex om een verklaring te vinden voor dit

waargenomen fenomeen. De toenemende mate van solidariteit met werklozen wanneer een individu een hogere opleiding heeft afgerond valt wellicht te verklaren door het feit dat hoger opgeleiden een beter inzicht hebben en beter op de hoogte zijn van de economische situatie en conjuncturele schommelingen dan lager opgeleiden. Lager opgeleiden kijken op televisie minder naar politieke programma's en nieuws en actualiteiten programma's dan hoger opgeleiden (Rebers et al., 2006). Hoger opgeleiden zijn dan wellicht ook beter op de hoogte van het feit dat er in een laagconjunctuur minder banen beschikbaar zijn en dat werklozen op dat moment dan ook steun verdienen. Dezelfde redenering volgend kan wellicht een verklaring worden gevonden voor het feit dat hoe hoger men is opgeleid hoe minder solidair men is met ouderen. In politieke en andere opiniërende programma's op televisie wordt de laatste jaren immers steeds meer de nadruk gelegd op de problemen die de vergrijzing met zich meebrengen. Een veelgehoorde oplossing daarvoor, die inmiddels ook ten dele ten uitvoer is gebracht, is de zelfredzaamheid van ouderen benadrukken en hen langer door te laten werken. Aangezien hoger opgeleiden deze boodschap in hogere mate ten ore is gekomen dan lager opgeleiden is de eerstgenoemde groep wellicht meer doordrongen van deze boodschap. Daardoor kunnen hoger opgeleiden minder solidair zijn met ouderen dan lager opgeleiden.

6.4 Beleidsimplicaties

Uit dit onderzoek blijkt dat mensen, ondanks het proces van individualisering, nog steeds in hoge mate solidair zijn met hun medemens. De overheid wordt gemiddeld gezien in hoge mate verantwoordelijk gehouden voor zowel een redelijke inkomensvoorziening voor ouderen als voor werklozen. Het proces van individualisering blijkt maar tot in zeer beperkte mate van invloed op de mate van solidariteit. Het is dan ook opmerkelijk dat er de laatste jaren tal van maatregelen zijn genomen die de verzorgingsstaatarrangementen versoberen zonder dat daar massale kritiek op is gekomen. Desalniettemin lijkt het raadzaam om na te gaan in hoeverre mensen beleidsmaatregelen die erop zijn gericht om regelingen meer op het individu toe te spitsen en daarbij de eigen (financiële) verantwoordelijkheid benadrukken daadwerkelijk steunen. De veronderstellingen waarop deze vorm van beleid is berust lijken namelijk niet zonder meer als waarheid aangenomen te kunnen worden. Het proces van individualisering is niet in sterke mate van invloed op de mate van solidariteit en wellicht is de behoefte aan geïndividualiseerde regelingen dus ook niet zo groot als door beleidsmakers wordt verondersteld. De hoge mate van steun voor collectieve regelingen duidt er in ieder geval op dat deze gedachte het heroverwegen waard is.

7. Discussie

7.1 Zwakke punten van dit onderzoek en suggesties vervolgonderzoek

Individualisering is een proces (zie onder andere Felling, 2004), idealiter zou dit proces en de effecten hiervan in kaart moeten worden gebracht met gebruik van longitudinale data zodat er vergelijkingen over tijd gemaakt kunnen worden. In dit onderzoek was dat echter niet mogelijk aangezien de ESS roterende modules hanteert en er dus geen vergelijkbare data voor meerdere jaren voorhanden was. Een belangrijke suggestie voor eventueel vervolgonderzoek zou dan ook zijn om wel gebruik te maken van longitudinale data zodat er vergelijkingen over tijd gemaakt kunnen worden.

Naast het feit dat de data in dat opzicht niet ideaal was kan worden gesteld dat er in dit onderzoek maar een klein deel van het proces van individualisering is bestudeerd. In dit onderzoek is het proces van individualisering geoperationaliseerd als de mate van integratie in sociale verbanden. Waarbij werd gekeken naar de mate waarin mensen verbonden zijn in (traditionele) instituties als de kerk of bijvoorbeeld een politieke partij.

In feite is er dus alleen gekeken naar het proces dat Felling (2004) de-institutionalisering zou noemen. Het proces van individualisering is echter breder dan dat. Zo zien dezelfde Felling (2004) maar ook de Beer (2006), Schnabel (2004) en Jansweijer (1987) tevens een toegenomen keuzevrijheid, een verandering van opvattingen en bijvoorbeeld een verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar als kenmerkend voor het proces van individualisering.

Door uiteenlopende redenen was het niet mogelijk om al deze factoren mee te nemen bij het operationaliseren van het proces van individualisering. De twee meest voor de hand liggende redenen waren daarbij het feit dat de dataset waarvan gebruik is gemaakt niet bestond uit al dit soort gegevens, zo is er bijvoorbeeld niet gevraagd naar door welke instituties of andere personen de respondent wordt beïnvloed bij het maken van (alledaagse) keuzes in het leven. Daarnaast is dit onderzoek niet van een dusdanige omvang dat voor al deze verschillende variabelen hun effect op de mate van solidariteit kon worden getoetst.

Tot slot zou er door de wijze waarop de mate van solidariteit is gemeten in dit onderzoek ook een causaliteitsprobleem zijn opgetreden wanneer het bijvoorbeeld mogelijk was geweest om de opvattingen van mensen ook mee te nemen als onderdeel zijnde van het proces van individualisering. De mate waarin men de overheid verantwoordelijk houdt voor een inkomensvoorziening voor hulpbehoevenden is immers zelf ook een opvatting. Het zou dus moeilijk, zo niet onmogelijk, worden om vast te stellen of het proces van individualisering gezorgd heeft voor een vermindering van de solidariteit of dat deze opvattingen juist uitmaken van het proces van individualisering.

Een suggestie voor vervolgonderzoek zou dan ook zijn om gebruik te maken van een dataset waarbij een bredere hantering van het begrip individualisering wel mogelijk is. De beperkte conceptualisering van het proces van individualisering wordt geacht één van de oorzaken te zijn voor

het gebrek aan gevonden verbanden tussen het proces van individualisering en de mate van solidariteit. Wanneer het begrip individualisering ruimer wordt gehanteerd en er meer factoren mee worden genomen dan kan het effect van het proces van individualisering op solidariteit beter in kaart worden gebracht.

Naast bovenstaande suggesties voor vervolgonderzoek zijn er uit dit onderzoek een aantal resultaten naar voren gekomen die een nadere studie waard zijn. Zo is het bijvoorbeeld interessant om te onderzoeken door welke mechanismen de hogere mate van solidariteit met ouderen ten opzichte van de solidariteit met werklozen zou kunnen worden verklaard. Tevens interessant en wellicht de moeite van een vervolgonderzoek waard zijn de bevindingen dat de kans om werkloos te worden geen effect heeft op de mate van solidariteit met werklozen en dat de leeftijd van de respondent en het feit of respondent zelf gepensioneerd is geen effect heeft op de mate van solidariteit met ouderen. Is het zo dat de mate waarin mensen solidair zijn simpelweg niet afhangt van overwegingen uit eigen belang of treden er andere mechanismen in werking? Dit is een interessante vraag waar een degelijk antwoord op gegeven dient te worden.

Een andere vraag die al eerder werd geopperd is die naar wat het effect van opleiding precies is. Waardoor zorgt een hoger afgeronde opleiding voor een toenemende mate van solidariteit met werklozen maar een afnemende mate van solidariteit met ouderen? Het televisiekijkgedrag van mensen kan daar wellicht dienen als een belangrijke verklarende variabele. Hierbij zou het tevens interessant zijn om te onderzoeken of het effect van opleiding op de mate van solidariteit verschilt per type opleiding. Zo zijn mensen die een economische opleiding volgen wellicht wel minder solidair met anderen dan mensen die een opleiding met een sociaal karakter volgen.

7.2 Sterke punten van dit onderzoek

Naast beperkingen zijn er ook een aantal sterke punten aan het hier uitgevoerde onderzoek. Zo is het nuttig gebleken om solidariteit in twee deelvormen uit te splitsen daar er wisselende resultaten per vorm van solidariteit bleken te zijn, waarbij onder meer valt te denken aan het eerder aangehaalde gedifferentieerde effect van opleiding op de mate van solidariteit. Dit gedifferentieerde beeld had niet kunnen ontstaan als de mate van solidariteit in één variabele was gemeten. Naast het voordeel van het uitsplitsen van solidariteit in twee deelvormen is de mate van solidariteit ook op een zeer concrete wijze gemeten, concreter dan in het onderzoek van bijvoorbeeld De Beer (2006) waar solidariteit onder andere werd gemeten door te kijken naar hoe vaak mensen anderen (belangeloos) helpen. Hier kun je alleen maar achter komen door vragen te stellen in retrospectief. Dergelijke vragen zijn moeilijk te beantwoorden voor mensen, simpelweg omdat er veel vergeten wordt. In dit onderzoek is solidariteit, zoals eerder al gesteld, gemeten als een opvatting. Respondenten hoeven derhalve niet in hun geheugen te graven voor een antwoord op deze vraag. De antwoorden die dan gegeven worden kunnen daardoor als betrouwbaarder worden beschouwd.

Daarnaast heeft De Beer (2006) het effect van de-institutionalisering op solidariteit onder andere gemeten door te kijken naar of mensen die meer of minder lid zijn van instituties als politieke partijen vrijwilligerswerk doen of niet. In dit onderzoek is het doen van vrijwilligerswerk juist beschouwd als het lid zijn van een institutie. Dit lijkt een logischere keuze omdat vrijwilligerswerk wordt uitgevoerd in een context. Als een persoon vrijwilligerswerk doet dan heeft hij of zij daar waarschijnlijk collega's en klanten of cliënten. Met andere woorden, men is meer geïntegreerd in sociale verbanden. Het is juist van belang om te onderzoeken of deze integratie in sociale verbanden van invloed is op de solidariteit. Door vrijwilligerswerk als een vorm van solidariteit te zien is dit niet mogelijk.

Literatuur:

Agresti, A., Finlay, B. (2009). *Statistical Methods for the Social Sciences*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.

Atkinson, M. P., Kivett, V. R., Campbell, R. T. (1986). Intergenerational Solidarity: An Examination of a Theoretical Model. *Journal of Gerontology*. 41(3), 408-416.

Baumeister, R. F., Muraven, M. (1996), Identity as adaptation to social, cultural and historical context. *Journal of Adolescence*, 19, 405-416.

Borghgi, V., Berkel, R. van (2007). Individualised service provision in an era of activation and new governance. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 27(9-10), 413-424.

Brummelhuis, L.L. ten, Lippe, T. van der, Kluwer, E.S. (2010). Family Involvement and Helping Behavior in Teams. *Journal of Management*, 36(6), 1406-1431.

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2013). *Bevolking; kerncijfers*. Geraadpleegd op: 16-05-13 van: [http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D2=0,10,20,30,40,50,\(I-1\)-I&HD=130516-1138&HDR=G1&STB=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D2=0,10,20,30,40,50,(I-1)-I&HD=130516-1138&HDR=G1&STB=T)

Daly, M., Scheiwe, K. (2010). Individualisation and personal obligations - social policy, family policy, and law reform in germany and the UK. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 24(2), 177-197.

De Beer, P. (2006) Ieder voor zich? Het effect van individualisering op solidariteit. In De Beer, P. & Koster, F. *Samen voor ons eigen. Individualisering, globalisering en de toekomst van solidariteit*. Amsterdam: De Burcht.

Durkheim, E. (1893 [1964]). *De la division du travail social*. Paris: Presses Universitaires de France.
Entzinger, H. B., Boos, K. *Verzorgingsstaat: vaar wel* (pp. 161-177). Assen: Van Gorcum.

Elchardus, M., De Keere, K. (2010). Institutionalizing the new self: A comparative analysis. *European Societies*, 12(5), 743-764.

Elder, Jr., G.H. (1969). Appearance and Education in Marriage Mobility. *American Sociological Review*. 34(4), 519-533.

Felling, A. (2004) *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Nijmegen: Katholieke Universiteit van Nijmegen.

Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (2000) *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: Van Gorcum.

Frericks, P., Maier, R., & De Graaf, W. (2007). European pension reforms: Individualization, privatization and gender pension gaps. *Social Politics*, 14(2), 212-237.

Giddens, A. (2001) *The Global Third Way Debate*. Cambridge: Polity.

Hoogenboom, M. (2009) De verzorgingsstaat en ik. Over de sociaaldemocratie, de Derde Weg en de crisis. Ongepubliceerd document.

Jansweijer, R. A. M. (1987) *Private leefvormen, publieke gevolgen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Kam, C. D., Palmer, C. L. (2008). Reconsidering the Effects of Education on Political Participation. *The Journal of Politics*. 70(3), 612-663.

Knijjn, T. (2003) Challenges and Risks of Individualisation in The Netherlands. *Social Policy & Society*, 3, 57-6

Komter, A. E. (2004) Zorgen voor morgen: over hedendaagse solidariteit en wederkerigheid. In Entzinger, H. B., Boos, K. *Verzorgingsstaat: vaar wel* (pp. 161-177). Assen: Van Gorcum.

Kruijt, J.P., Goddijn, W. (1961) Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces. In Hollander, A. N. J. den. *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (pp. 227-263). Assen: van Gorcum.

Laeyendecker, L. (1989) Secularisatie: een systematische verkenning. In Houtepen, A. *Secularisatie: noodlot of opdracht* (pp. 91-134). Leiden: Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica.

Meulen, R. ter & Jotterand, F. (2008). Individual responsibility and solidarity in european health care: Further down the road to two-tier system of health care. *Journal of Medicine and Philosophy*, 33(3), 191-197

Nieuwsuur (2012). *SP verhoogt AOW-leeftijd*. Geraadpleegd op: 02-03-13, van: <http://nieuwsuur.nl/onderwerp/412273-sp-verhoogt-aowleeftijd.html>

Putnam, R. D. (1995), Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.

Rebers, H., Konig, R. en Westerik, H. (2006). Omnivoor kijkgedrag? Cultureel kapitaal en het (niet) kijken naar televisieprogrammagenres. *Mens en Maatschappij*, 82(4), 375-388.

Schnabel, P. (2004) *Individualisering en sociale integratie: Individualisering in wisselend perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel planbureau.

Sociaal Cultureel Planbureau, European Social Survey (ESS). Geraadpleegd op: 25-04-13 van: https://www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/European_Social_Survey_ESS.

Swierstra, T., Tonkens, E. (2008), Keuzevrijheid als burgerplicht. In Tonkens, E. *Mondige burgers, getemde professionals*. Amsterdam: van Gennep.

Taylor-Gooby, P. (2011) *Opportunity and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ultee, W. C., Arts, W. A., Flap, H. D. (2009) *Sociologie, vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

Van der Veen, R. (2004) Individualisering en beleid. Tussen minimale staat en verzorgingsstaat. In Schnabel, P. (Ed.). *Individualisering en sociale integratie* (pp. 68-84). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Van der Veen, R. (1999) *De herverdeelde samenleving: De ontwikkeling en recente herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Weil, F.D. (1985). The variable effects of education on liberal attitudes: a comparative- historical analysis of anti-semitism using public opinion survey data. *American Sociological Review*. 50(4), 458-474.

Yerkes, M., van der Veen, R. (2011) Crisis and Welfare State Change in the Netherlands. *Social Policy & Administration*, 45 (4), 430-444.